

ŽIDOV I U KRIŽEVCIMA

**POVIJEST
ZNAČAJ
NASLIJEĐE**

Izdavač:
Gradski muzej Križevci

Za izdavača:
Zoran Homen

Autori tekstova:
Ljiljana Dobrović, Dejan Pernjak

Urednici kataloga:
Zoran Homen i Dejan Pernjak

Autor fotografija i presnimaka:
Zoran Homen

Postav izložbe i koncepcija:
Zoran Homen, Dejan Pernjak

Korektura:
Lana Okraša Rožić

Priprema i tisak:
Tiskara Horvat, Bjelovar

Naklada:
300 komada

ISBN 978-953-99594-9-2

Izložba realizirana sredstvima Ministarstva kulture, Koprivničko-križevačke županije i
Grada Križevaca

GRADSKI MUZEJ
KRIŽEVCI

*Ljiljana Dobrovšak
Dejan Pernjak*

ŽIDOVI U KRIŽEVCIMA

povijest, značaj i naslijeđe

Križevci, likovna galerija. I – 30. prosinaca 2015

OTRGNUTO OD ZABORAVA

Povijest razvoja grada Križevaca zasigurno ne bi bila cjelovita kada u nju ne bismo ubrojili doprinos Židova koji su Križevce nastanjivali gotovo jedna cijela stoljeća. Sve do tragičnog holokausta. Najstariji Križevčani još uvijek u svojim sjećanjima imaju poznata židovska prezimena koja ih podsjećaju na ugledne trgovce, poduzetnike, ljekarnike ili liječnike kod kojih bi išli zajedno s roditeljima, a ponekad i sami ako je trebalo nešto donijeti iz dućana. I danas govorie s poštovanjem prema ljudima koji su bili najvitalniji dio gradskog poslovnog i društvenog života i koji su činili Križevce gradom u njegovom punom značenju. A kada bismo se zapitali što znamo o tim ljudima, koje su bile njihove kuće, gdje su im bile trgovine, čime su zadužili ovaj grad – onda bismo se bizo uvjerali da nam je znanje kuhka. Znamo li išta o njihovom prvom dolasku u Križevce, o njihovim običajima, o židovstvu u širem smislu, o značajnim pripadnicima njihove zajednice i njihovom naslijeđu? Naravno da je odgovor negativan!

Srećom prije tri godine izašla je iz tiska knjiga *Židovi u Križevcima*, autorice dr. sc. Renate Weisz-Maleček, rođene Križevčanke, kćerke poznatog križevačkog liječnika dr. Duca Weisza, u kojoj nam je mogla na temelju dokumenata i živog sjećanja približiti najznačajnije podatke o križevačkim Židovima i njihovom stradanju, dakle, ono o čemu su se samo prenosile priče. Gospodi Weisz-Maleček dugujemo veliku zahvalnost za ustupljeni materijal i pisane dokumente koji su bili i osnova njezine knjige.

Gradski muzej Križevci u svojem fondusu također čuva dio vrijedne građe koja se odnosi na židovsku zajednicu kao što su npr. Torii, stare fotografije i razglednice, školske svjedodžbe, osmitnice, memorandumi brojnih trgovina u vlasništvu Židova te drugi pisani i slikovni materijal

čakav se drugdje ne može naći. Zato u meni nikad nije prestala želja da za sugrađane i zainteresiranu javnost napravimo jednu izložbu koja će valorizirati u mnogim aspektima značaj Židova u našem gradu i donijeti nova saznanja i povijesne činjenice o razdoblju od polovice 19. do polovice 20. stoljeća pri makar to bilo baš na samom kraju mogeg, tridesetsedamgodinjeg, radnog vijeka provedenog u Muzeju. Svakako upućujem zahvalnost autorima tekstova u katalogu koji su u tome pomogli: dr. sc. Ljiljani Dobrovićak, višoj znanstvenoj suradnici na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu i Križevčaninu Dejanu Pernjaku, povjesničaru koji je stručno usaveštavanje obavio u našem Muzeju gdje je imao priliku upoznati se s potrebnom gradom.

Neka i ova izložba potakne na nova istraživanja o Židovima u Križevcima jer će svaki novi podatak pomoći otigrnuti od zaborava jedno, zahvaljujući njima plodno i uspješno razdoblje, ne tako davne, križevačke prošlosti.

*Zoran Homen, prof.
ravnatelj Gradskoga muzeja Križevci*

ŽIDOVSTVO

Židovstvo je i: narodnost i religija i to dvoje je neodvojivo. U tome se židovstvo razlikuje od drugih religija, a pripadanje židovskom narodu od pripadanja drugim narodima. Židovstvo podrijetlo, odanost Tori i židovskoj tradiciji te osjećaj pripadnosti židovskoj zajednici jesu čimbenici židovskog identiteta.

Judaizam je prvenstveno religija koja propovijeda vjeru u jednog, bestjelesnog i samo duhovnog Boga, oca svih ljudi. Ime Boga zbog njegove svetosti nije dozvoljeno izgovoriti. Judaistička religioznost temelji se na poslušnosti prema "božanskom zakonu". Ovaj zakon sadržan je u hebrejskoj Bibliji. Biblija je sintetiziran rukopis od 24 knjige. Pisana je na hebrejskom i djelomično na aramejskom jeziku. Govori o povijesti, idejama i društvenim običajima judinog naroda. Ujedno, to je i zbirka vjerskih i pravnih propisa, kao i starih mitova koje su Judeji preuzeli od drugih naroda istoka. Stan zavjet dijeli se na tri osnovne grupe:

- Zakon (hebrejski: Tora, sadrži tzv. Petoknjžje - Pet knjiga Mojsijevih: Knjigu postanka, Knjigu izlaska, Levitski zakonik, Knjigu brojeva i Ponovljeni zakon). To je najsvetija knjiga u židovstvu.
- Proroci (sadrži: Prve proroke i Posljednje proroke)
- Spisi (Psalmi, Knjiga o Jobu, Priče Salomonove, Prva i Druga knjiga dnevnika, Jezdrina i Nemijina knjiga, Knjiga o Ruth, Pjesma nad pjesmama, Knjiga propovjednika,

Plač Jeremijin, Knjiga proroka Daniela). Mnogi istraživači smatraju da je Stari zavjet prethodna faza u razvoju kršćanske religije koja je izložena u Novom zavjetu.

Najsvetija knjiga židovstva je Tora (Zakon, Nauk). Tora je pravilnik židovskog privatnog, društvenog, političkog i vjerskog života, ali i mnogo više. Ona je Božja riječ. Bog je predao Toru Mojsiju na gori Sinaj, tijekom četrdesetgodinjnog putovanja izraelskog naroda pustinjom. Tora se sastoji od pet knjiga Mojsijevih poznatih kao Petoknjžje. Tora je prva i najsvetija knjiga Tanaka, odnosno hebrejske Biblije. Osim

Tora - prvi knjige
Dragutina Filiera iz 1907
godine (GMK: 3986)

Tore, Tanah čine Proroci i Spisi. Ukupno u Tanahu su 24 knjige. Naziv Tanah nastao je od skraćenica naziva njezinih sastavnih dijelova: **T**ora, **N**evi'im (Proroci) i **K**etuvim (Spisi).

Torom je za Židove zapovjedeno postovanje 613 obvezujućih odredaba (*tarjag mitvot*, podijeljenih na dva dijela: 248 naredbenih (što odgovara broju kostiju u ljudskom tijelu) i 365 zabranjujućih (što odgovara broju dana sunčeve godine).

Pored Tore za vjerski život Židova posebno je važan Talmud (hebrejski: učenje). Talmud je velika vjerska zbirka poslije-biblijskih tumačenja hebrejske Biblije, obrednih pravila, pravnih propisa, priča i izreka. Sastoji se iz dva dijela: *Mišna* (tekst učenja) i *Gemara* (objašnjenje učenja). Postoje dva Talmuda: Jeruzalemski Talmud (priredan oko 650. godine nove ere) i Babilonski Talmud (priredan oko 500. godine).

ŽIDOVSKIM OBIČAJIMA

O

Kako bismo bolje razumjeli društveni život i običaje Židova potrebno je objasniti neke od pojmova. Skup vjerskih propisa i pravila koji čine vjerski zakon, a obvezujući je za Židove naziva se *Halaha*. Parah halahičkih zakona i propisa, uvažavaju se i mjesni običaji pojedine židovske zajednice. Svaki zamisliv životni postupak ili čin reguliran je zakonima i pravilima temeljenim na načelima Tore. Osnovna jedinica židovskog društva je obitelj i potomstva. Ovdje treba napomenuti da Židovi imaju najsloženiji sustav dopuštenih i zabranjenih jela, načina pripreme i uzimanja hrane. Sustav zakona i običaja koji se odnosi na dopuštenu i nedopuštenu hranu te na pripravu hrane naziva se *kašut*.

Tako je na osnovu starozavjernih propisa nastao i popis čiste (košer, kod Askanaza košer) i nečiste (trefo kod Askanaza trefo) hrane. Riječ košer/košer ima šire značenje, jer se ne odnosi samo na životinje, već na ispravno napisanu Toru, obredne mikve, mezuze, voće i povrće sve do posuda i kuhinje na kojoj se provode pravila obredno čiste pripreme hrane. U židovstvu mesna i mliječna hrana nikada se ni u kojem obliku i omjeru ne smiju miješati. Također niti posuđe i pribor ne smiju dolaziti u dodir s posudom i priborom namijenjenim mesnoj hrani. Najsloženiji se ipak propisi odnose na mesnu hranu, odnosno na dopuštene i nedopuštene vrste životinja, način usmrćivanja životinje pa sve do obrade mesa prije prave obraka. Životinje su podijeljene na čiste (*halav*) i nečiste (*tame*).

U teološkim raspravama i komentarima rabina obrazloženi su ovakvi propisi što se tiče životinja. Čistim životinjama smatraju se sisavci koji preživaju i imaju razdvojene papke: goveda, ovca, koza, jelen, gazela, srnac i antilopa. U nečiste životinje spadaju sisavci koji ne preživaju, a imaju razdvojene papke (svinja, deva, ljama), sisavci preživači kopitari (konj, magarac, mula, mazga, zebra); sve grabljivice i njihovi strodnici (lav, tiger...); sisavci koji niti preživaju niti imaju papke ili kopita (kit, dupin, majmun, vidra, zec, kunić, miš). Ribe koje imaju istodobno peraje i kiljuš čiste su, dok su nečiste one kojima nedostaje jedna od dviju istodobno obveznih značajki, peraja ili kiljuš, a također su nečisti svi plodovi mora. Nečiste su sve ptice grabljivice i lošinarke, svi reptili i vodozemci. Međutim da bi sve životinje i ptice bile podobne za jelo, nužno ih je zaklati na obredno čist način, nazvan *shehita*. Postupak može obaviti samo izučeni i ovlaštenu mesar *šohet*. On će na strogo propisani način zaklati životinju ili pticu, zadajući joj najmanju moguću bol i puštajući da istekne ko liko god je moguće više krvi iz tijela, budući da je uživanje krvi zabranjeno.

Jedna od prvih institucija vezanih uz pojam židovstva je *bet ha kneset*, kuća okupljanja, a grčki nazvana sinagoga. U Europi pa i u Hrvatskoj se često koristio i naziv templ ili hram. Sinagoga je židovska bogomolja, mjesto okupljanja zajedničke molitve, učenja i tih meditacije, ali i mjesto okupljanja radi donošenja odluka o životu mjesne židovske zajednice.

U okviru zgrade sinagoge postoji određeni broj popratnih sadržaja. Vrlo često zgrada židovske općine, osnovne molitvene i učeničke prostorije, *mikve* (obredne kupke), kuhinje s blagovaonicam i drugi slični sadržaji.

Sinagoga je monumentalna ili posve skromna građevina. Čak ima primjera da je to bila i samo jedna prostorija, budući da do 1860. godine Židovi nisu smjeli imati nekretnine što je u početku bio primjer i u Križevcima. Na, tome nešto kasnije. Neodvojivi dio sinagoge je *aron ha kodes* - ormar sa svetim spisima koji je okrenut u pravcu Jeruzalema, a u kojemu se čuva bar jedan svitak Tora. Subotom, četvrtkom i ponedjeljkom te blagdanima, za vrijeme bogoslužja, Tora se iznosi iz ormara i postavlja na *bimu*, centralna mjesto gdje se Tora čita, dok je u ostale dane ormar zatvoren i prekriven parohetom (zaviesom).

Tora – dar Alexandro
i Charlotte Goldschmidt
iz 1909. godine (GMK-
3985)

Gornji dio paroheta ima ponekad i kaporet (ukrasnu drapetiju), na kojoj su često puta izvezeni simboli ili citati iz Starog zavjeta. Na zatvoreni svitak Tora privo se vezuje povoj (mapa), kako se ne bi svitak odmatao, pa se stavlja mail, tj. navlaka i metalni ukrasi koji imaju simbolično značenje: ketef Tora (kruna), rimonim (natikači), tas (štit) i jad (kazalo). Dvije križevačke Tore nalaze se u Židovskoj općini u Zagrebu, dok se dvije čuvaju u Gradskom muzeju u Križevcima, a jedna je izložena u stalnom postavu sakralne zbirke.

Rabin je židovski vjerski učitelj, a i sam naziv potječe od riječi rov što znači učitelj. Rabin nije posrednik između vjernika i Boga, već samo poučava kako se obavljaju dužnosti vjernika.

Da bi netko postao rabin mora završiti rabinski školu (*jesiva*) i steći diplomu (*smiha*) te dobiti odgovarajuću titulu, a kada su Židovi emancipirani rabini su morali steći i akademsku titulu na židovskim teološkim fakultetima. Osim što tumači Toru, rabin vrši i nadzor nad provedbom propisa o ishrani (*kašrut*), obavlja vjenčanja, sahrane i sl., a dok Židovi nisu stekli građanska prava, rabini su vršili i sudsku praksu. Za vrijeme bogoslužja i drugih vjerskih obreda rabin je kao i svi vjernici, ogrnut molitvenim ogrtačem - *tahnom*. Kada se svetkuje svetkovina *Jom kipur*, rabin nosi posebnu vrstu dugog bijelog ogrtača - *kif*, koji oblače i muškarci prilikom vjenčanja, kao domaćini na večer (*seder*), a u njemu se pobožni muškarci i sahranjuju.

Hazan (kantor) je profesionalni pjevač u sinagogi, koji sudjeluje u bogoslužju, a čita ulomke iz Tore pjevajući himne i pjesma, a pojedini kantori su istovremeno bili i čuveni operni pjevači.

Sinagoga s rabinovom kućom oko 1914. godine (fotografija Gradskog muzeja Križevci)

Kao znak sporazuma između Boga i Abrahama, odnosno Židova, Židovi vrše obrezanje svojih muških potomaka. Ono se zove *Brit mila* i obred je obrezivanja. Paganstvo je porijekla. Ovim obredom odsijeca se nabor kože na spolovilu muškog djeteta osmog tjedna od rođenja. Brigu oko ovog obreda vodi otac djeteta, a obred se pretvara u veliku svečanost obitelji i te židovske zajednice. U početku se obred obavljao isključivo u sinagogama, međutim s vremenom se isto počelo prakticirati u stanu roditelja i bolnici. Obred obrezivanja izvodi *moהל* (zvučni muškarac, osoba koju imenuje rabin, a koja je pored poznavanja obreda upoznata s medicinskim propisima).

Bar micva (Sin zakona) je obred koji se obavlja kad dječaci navrše 13 godina i jedan dan. Obavlja se u sinagogi. To je uvođenje dječaka u zajednicu zrelih i dogovornih osoba. U to vrijeme moraju poznavati obveze iz Talmuda i Tore. Prilikom obreda dječaka se poziva da pročita jedan ulomak iz Starog zavjeta, a kako se obred smatra obiteljskim, po

povratku kući dječak objašnjava najčešće ulomak koji je pročitao te iskazuje zahvalnost roditeljima.

Bar mitzva (Kei zakona) je pak obred koji je obavlja kad djevojčice navrše 12 godina i jedan dan a nastao je u 19. stoljeću pod kršćanskim utjecajem. Obred se sastoji u čitanju određenih molitva i držanju odgovarajuće propovijedi, a u obitelji se slavi kao rođendan.

Jezik i pismo

Kada govorimo o jeziku i pismu Židova onda svakako treba imati na umu njihovu povijest koja karakterizira isuveljeto lutanje svijetom, pa je i taj segment utjecao na razvoj jezika i pisma. Za vrijeme starih židovskih država govorili su i molili na svom jedinom izvornom jeziku, hebrejskom. Helenističkim utjecajem svećenici prihvaćaju grčki jezik, a tijekom seoba i aramejski. Većina starozavjetnih tekstova pisani su klasičnim hebrejskim jezikom jezikom *šiva*. U razdoblju od 2. st. pr. Kr. do 2. st. razvio se jezik *Mišne* pod utjecajem grčkog i latinskog.

U 19. st. zbog utjecaja prosvjetiteljstva i cionističkog pokreta razvio se novohebrejski jezik (*ivrit*), koji je postao službenim jezikom u državi Izrael.

Iako je hebrejski jezik svetih tekstova čuvao židovski identitet, tijekom razdoblja seljenja oblikovala se više različitih izgovora, a osobito velika razlika je nastala između sefardskog i askenaskog izgovora. Dva najveća središta židovske raseljenosti u srednjem vijeku bila su na Pirinejskom poluočvu i srednjoeuropskim područjima njemačkog govora. Tu su stvorene dvije razdvojene zajednice. Askanazi i Sefardi. Jidiš je govorni jezik tzv. askenaskih Židova, koji se nalaze u Srednjoj i Istočnoj Europi. Nastao je na osnovu narječja njemačkog područja u 10. stoljeću, a kasnije je proširivan hebrejskim i aramejskim riječima, a dolaskom u slavenske zemlje i slavenskim riječima.

Ladino ili džudeoespanjol govorni je jezik sefardskih Židova. Nastao je na osnovi očuvanog leksika pretklasičnog srednjovjekovnog španjolskog jezika s primjesama hebrejskih i aramejskih riječi.

Židovski blagdani

Židovi svoje blagdane ravnaju po židovskom kalendaru. Ustrojstvom je židovski kalendar lunarno-solarni, a godina se sastoji od 12 mjeseci (*nisan, ijar, sivan, tamuz, av, elul, tišri, hešvan, kislev, tevet, švat i adar*) od po 29 odnosno 30 dana. Dani židovskog kalendara računaju se od večeri do večeri. Blagdani su u židovstvu dani podsjećanja na obavezu punog slavljanja Stvoritelja Svemira. Pored najsvetlijeg blagdana ŠABATA, pet je velikih židovskih blagdana tijekom godišnjeg ciklusa, a oni se nazivaju zajedničkim imenom Veliki blagdani: *Roš Hašana*; *Jom Kipur*. Pored ovih, slave se i tri hodočasna blagdana: *Pesah, Šavuot* i *Sukot*.

Najveći od svih blagdana jest Šabat, subota, dan mirovanja, tjedni dan posvećen Bogu, dan potpune zabrane rada, osobito paljenja vatre. Sva svjetlost je potrebna za Šabat, mora se pritediti prije njegova početka. Vjerska je obaveza dočekati Šabat, radosno, najboljom hranom u najboljoj odjeći, uz lijepo ureden blagdanski stol i svjetlost dviju svijeća.

Šabbatnik svijećnjaci
priprema slastično finije
Viktor Holcman
foto: Silvia Jurović

Prema tradiciji udata žena bi u petak uvečer (18-20 minuta prije zalaza sunca) u svojem domu zapalila najmanje dvije svijeće. U tradicionalnim obiteljima, otac je prije početka Šabata s odraslim sinovima odlazio u sinagogu na večernju službu, a majka je za to vrijeme s kćerima pripremala dom za blagdan. Danas je uobičajeno da cijela obitelj odlazi u sinagogu. Na obiteljskom stolu obavezno

se nalazi lijepi stolnjak, dva šabatna svijećnjaka, dvije hale (bijeli kruh u obliku pletenice) pokrivene šabatinim vezanim pokrivačem, vino, čaša za kiduš (blagoslov vina) te tradicionalna hrana od kojih je najpoznatiji *šolef* (grah s mesom). Za stolom se pjevaju pobožne pjesme, a preporuča se najmanje tri gozbe u tijeku Šabata.

Veliki blagdani započinju prvim danom nove godine *Roš Hašana* (Nova Godina), a završavaju postom za *Jom Kipur* (Dan pomirbe).

Roš hašana je židovska Nova godina, ali izvorno se slavila kao početak poljoprivredne godine. Židovska nova Godina počinje prvog dana mjeseca *nisana* (rujan/listopad), tako se proljetni mjesec *nisan* drži prvim mjesecom u godini. Tih dana daju se milodarci (*cedekal*) onima kojima najviše treba. Sprema se večera, blagoslovi se vino i kruh te svaki sudionik

proslave dobiva komad jabuke umočen u med. Tradicijski je običaj da se na stolu pored meda i jabuka, poslaži pladanj s datuljama, komadom pečene ili kuhane bundeve, nešto zelenjave, mogranj/nar te riblja ili janjeća glava. Drugi dan pri kraju jutarnje službe u sinagogi puše se u *sofar*. Od početka novogodišnjih blagdana do kraja blagdana *Jom Kipur*, traje ukupno deset dana koji se zajednički nazivaju Deset dana pokajanja (*Aseret jeme tesuva*). Nakon prva dva novogodišnja dana, slijedi sedam dana nazvanih *Jomim noraim* (dani strave) u kojima se vjernici kajanjem pripremaju za doček jomkipuskog posta.

Jom Kipur (Dan pomirbe) najveći je vjerski blagdan kojim završava Deset dana pokajanja. Na taj dan zabranjen je bilo kakav rad, posti se bez uzimanja bilo kakvog jela i pića (post očišćenja) od predvečerja do završetka blagdana. Zbog dužine posta naziva se i Dugi dan, a na taj dan u sinagogama se pravode molitve za oprost grijeha. Dan uoči blagdana muškarci žrtvuju piletinu, a žena kokoš. Žrtvovane životinje vježe iznad glave i izgovaraju molitvu kojom se izražava želja da smrt živine bude otkup za život onoga kome se žrtva prinosi.

Blagdani koji potom slijede su hodočasnički: *Sukot*, *Pesah* i *Šavuot*. Prvi blagdan nakon Velikih blagdana je osmodnevni hodočasni blagdan *Sukot*.

Sukot je blagdan sjenica/koliba, a slavi se osam dana od 15. tišrija. U početku ovim blagdanom slavila su se berbe jesenski plodovi, kasnije i nomadski život kao uspomena na bitanje pustinjom. Uobičajeno je za taj blagdan uživati voće i biljnu hranu. Za vrijeme ovog blagdana grade se pod otvorenim nebom sjenice, kolibice koje moraju biti izgrađene od laganih i nepostojanih materijala. Danas se u gradovima grade na balkonima. U sinagogama se tijekom ovog blagdana više mimohodi oko svitaka Tora, koja se vadi iz svetog ormara, s palmimim granama za koje su vezane dvije grančice vjebice, tri grančice mirisa u jednoj ruci, a vjebice citrusova ploda u drugoj. Pjevaju se psalmi i posebni hvalospjevi posljednjeg dana ovog blagdana (*Hošana rabai*) s refrenom *Hošana*. Uz ovaj blagdan veže se i blagdan *Simhat Tora* (Radost Tora) čime se obilježava kraj godišnjeg kruga čitanja iz Tora i početak ponovnog čitanja u sinagogama.

Pesah ili *Pesah* je blagdan oslobodenja i vjerojatno je jedan od najpoznatijih židovskih blagdana. Vezan je uz najuzbudljiviju priповijest drevne židovske povijesti. Nakon neuspješnih blažih opomena faraonu da pusti izraelski narod iz Egipta, Bog je Židovima naredio da svoje dovratnike obilježe krvlju janjadi i jaradi, da životinje ispeku da odtvorenoj vatri, povečečaju u žurbi, uz gorke trave i na brzini ispečen nekvasan kruh, pripremajući se za izlazak. U noći 14/15 nisana Bog je usmrtio ljudske i životinjske prvotvorce svih egipatskih domova izuzev domova koji su bili obilježeni krvlju. Faraon je nakon toga popustio

Židovi su, predvođeni Mojsijem, pošli u pustinju noseći samo najnužnije. Ovaj događaj je odredio preobražaj skupine sirodnika u narod, a sjećanje na njega se prema naredbi Tora slavi kao blagdan Pesah. Slavi se tijekom sedam dana počevši od 15. nisona, a osam u raseljenosti. U talmudskom traktatu *Pesachim* podrobno se govori o načinu blagovanja Pesaha i o točnom redoslijedu svečane večere *seder* uoči prva dva dana Pashe. Budući da su Židovi, na brzinu izašli iz Egipta, zgotovili su beskvasni kruh, pa se zbog toga čitavo kuća u predvečerje blagdana čisti od svega što sadrži kvasac. Tijekom blagdana jede se beskvasni kruh (*matzoš*) koji simbolizira brzi bijeg iz Egipta. Prva i posljednja dva dana se slave uz zabranu rada, a četiri dana između su polublagdani tijekom kojih je rad dozvoljen. Posebno su svečane dvije *seder* večere. Prve večeri priređuje se obiteljska večera nazvana *seder* (*fred*) i ona se odvija prema strogo određenom redoslijedu na kojoj domaćin i ukutači čitaju i pjevaju *pride* iz pashalne *Hagade* povijest i spasenju iz egipatskog ropstva.

Sedam tjedana od Pesaha dolazi blagdan *Savuar*. To je je blagdan koji se slavi šestog, a u raseljenosti šestoga i sedmoga dana mjeseca *svana*. Ovim blagdanom privobitno se slavila žetva i prvi ratarski prinosi i primanje Tora. Također, nosi i naziv *hag habikunim*, što bi značilo blagdan pivina, tada se kuće i bogomolje kite zelenilom i cvijećem i čita se knjiga o *Rut*.

Uz velike blagdane postoje i mali: *Hanuka*, *Roš hodes* (blagdan mladaka), *tu biš'var* (nova godina drveća), *Purim* (blagdan izbavljenja), i *lag ba'omer* (blagdan radosti usred tužnih tjedana), a nastali su nakon babilanskog sužanjstva. Razaranje Jeruzalema oplatuje

Hanukija
zlatna kandelabra Kramel
(Weiss-Wollstein)

Menora
zlatna kandelabra, svjećnjak
(Moziševa obitelj) (Weiss)

se blagdanom *Tiša b' av*. Nakon Drugog svjetskog rata uveden je spomen dan *Jam ha Šoa*, dan sjećanja na žrtve Holokausta.

Jedan od najpoznatijih malih blagdana je Hanuka. Blagdan traje osam dana, a sjeća na događaje, kada je nakon poganskog obesvećenja jeruzalemskog Hrama u 2. st. Pr. Kr. pri ponovnom posvećenju Hrama u hramskom svijećnjaku tijekom osam dana gorelo ulje dostatno samo za jedan dan. Zbog toga se čuda svjetlosti, Hanuka naziva i *Hag ha-urim* (blagdan svjetlosti). Blagdan pada 25. kisleva (najčešće pada u prosincu). Događaji koji su doveli do Božjeg čuda svjetlosti opisani su u apokrifnoj knjizi o Makabejcima.

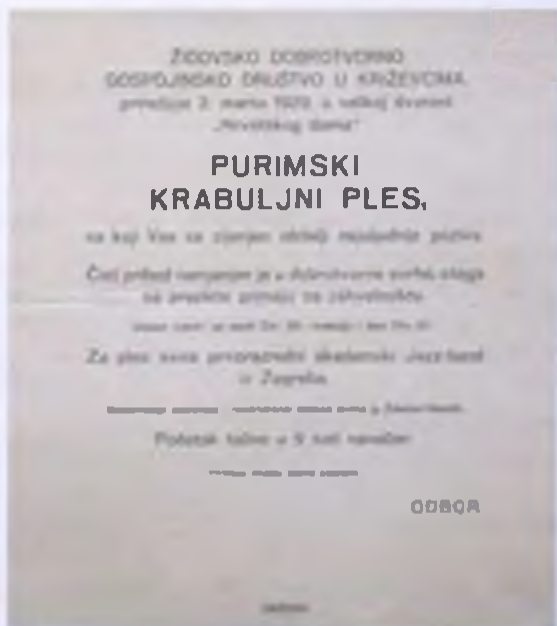
U vrijeme Hanuke u mnogim sinagogama pale se veliki blagdanski svijećnjaci menora (nog oblika), a u obiteljskim domovima hanukije, svijećnjaci s osam mjesta za svijeće i jednim mjestom za šamaš (slugu) svijeću kojom se pripaljuju sve ostale svijeće. Svijeće se pale nakon dolaska noći, a na svijećnjak se stavljaju s desna ulijevo. Omiljeno jelo u vrijeme ovog blagdana su latkes, pogotiče od krumpira, luka i jaja pečene u ulju.

Tu b's vat je blagdan nove godine drveća i slavi se u samom sredistu zimskog mjeseca s'ava, a to je vrijeme kada u Izraelu drveće počinje pupati. Budući da se prinos desetine u

vaću nije smio prenositi iz godine u godinu, nova godina drveća označavala je i dan od kojeg se računala godišnja vaćna desetina. U suvremenom Izraelu to je blagdan za vrijeme kojeg djeca sade u šumama i gajevima mlado drveće.

Jedan od malih blagdana, a tijekom vremena je stekao veliku omiljenost i postao jedan od najpoznatijih blagdana je Purim, blagdan židovskog oslobođenja iz Perzije. Slavi se 14. i 15. adara (veljača/ažujak) a dan ranije je poludnevni Esterin post.

Proslava Purima dolazi u vrijeme kada se u mnogih naroda proslavlja izgon zlih sila hlad

Plakat za Purimski ples
(GVK - 743)

noće i mraka i pozdravlja dolazak životvornih sila proljeća. Uz takve proslave časti narodni običaji je pierušavanja, pa tako i *Purim* je dobio obilježje blagdana pod kinkama, to je dan kada je sve izokrenuto, običajno od redovitog i društveno dopuštenog. Svi se maskiraju, djeca ne trebaju starijima iskazivati poštovanje i slično. U židovskim zajednicama za *Purim* rita se *Knjiga o Esteri*, biraju najuspjelije maske i priređuje purimski igrokaz poznat pod nazivom *Purimšpil*.

Tijekom razdoblja *omera*, koje traje tijekom sedam tjedana od drugog blagdana *Pe-saha* do blagdana *Šavuota* traje tužno razdoblje godine, tada se ne priređuju proslave, vjenčanja, zabave ni koncerti. Jedini dan koji se izdvoje u tom razdoblju je *lag Ba-omer*, (blagdan radosti usred tužnih tjedana) što znači 33. dan *omera*, koji uvijek pada na 18. dan Ijjara. Ovaj blagdan prekida opću žalost tijekom *omera*, a slavi se kao spomen dan smrti rabina Šimona Bai Johaia, mistika iz 2. stoljeća i prema predaji autora *Zohara* i utemeljitelja *Kabale*. *Askenazi* se tada briju i sišaju, a *Sefardi* to čine sutradan.

ŽIDOV I U HRVATSKOJ DO HOLOKAUSTA S OSVRTOM NA KRIŽEVCE

Židovi su se na prostoru današnje Hrvatske pojavili već u antička doba, krajem 2. i početkom 3. stoljeća (Mursa, Senj, Salona, Muč i Benkovač). O njima nam se gube sve vijesti za vrijeme ranog srednjeg vijeka u razdoblju od 10. do 15. stoljeća, da bi se povremeno pojavili od 15. stoljeća i boravili u srednjovjekovnoj Hrvatskoj (Gradec), Dalmaciji (Dubrovnik, Split, Zadar...) i Slavoniji (u Kuljevju u cistercijskom samostanu 1467. pokristen je Židov Kalamun). Što se tiče prisutnosti Židova u vrijeme osmanske vladavine, za sada još uvijek nema nijednog dokumenta koji govori o njihovoj nastanjenosti, no to ne znači da ih nije bilo.

Budući da je Židovima bilo zabranjeno naseljavanje, vjerojatno su prvi doseljenici došli odmah nakon odlaska Osmanlija u pogranična područja. Međutim, u ovom prvom razdoblju gradski magistrati su bili pod pritiskom kršćanskog građanstva, jer su dozvoljavali prebivanje židovskih trgovaca na njihovom teritoriju, a i kršćanski trgovci željeli su štititi vlastitu trgovinu. Ugarsko je kraljevsko namjesništvo bilo više sklonoje Židovima te im dopuštala naseljavanje na područjima gdje bi magistrat to zabranio. Car Leopold (1640. - 1705.) je čak osnovao inkviziciju koja se bavila židovskim pikanjem, a za vrijeme Karla VI (1711. - 1740.) Židovi se doseljavaju u Monarhiju, zbog toga su doneseni i određeni zakoni za Češku kako bi se njihov broj smanjio, kao npr. *Familianten Gesetz*, koji je dozvoljavao najstarijem sinu iz židovske obitelji ženidbu u Češkoj u kojoj se radio te je u njoj smio ostati. Isto tako car Karlo VI. naredio je i "separaciju" Židova iz svih gradskih četvrti u kojima su stanovali kršćani, kao i iz zgrada u blizini kršćanskih crkava.

Prve vijesti o Židovima na prostoru Hrvatske potječu tek s kraja 17. i početka 18. stoljeća. Nakon oslobođenja od Osmanlija, Židovi u Hrvatsku dolaze prvo u Slavoniju kao zarobljenici, pregovarači i na kraju kao dobavljači municije i živih namirnica austrijske vojske. Zbog očitog pokušaja pojedinih židovskih trgovaca da se nasele u Hrvatskoj, Ugarski sabor je na poticaj Hrvatskog sabora, danio zakonski članak 19 / 1729. kojim je potvrdio Židovima raniju zabranu naseljavanja (iz 16. stoljeća) u zemljama hrvatskog kraljevstva.

Budući da je spomenuti zakonski članak bio vrlo nedarečan, omogućeno je hrvatskim i slavonskim gradovima ali i županijama da po vlastitom nahodjenju dopuste ili ne dopuste "privremena" zadržavanja kao i trgovinu Židova od po nekoliko dana na njihovom području, tako da su Židovi cijelo 18. stoljeće prisutni na prostoru Hrvatske, ali se nisu smjeli naseliti.

Medu tim gradovima bili su i Križevci, a to vidimo po događaju iz 1756. kada su u Zagreb došla dvojica Židova trgovca s križevačkom putovnicom. Budući da su neki gradovi

zbog opasnosti od konkurencije domaćinim trgovcima protjerivali Židove iz svojih gradova, tako je ova dvoje "križevackih" Židova zadržano, a toba im je zaplijenjena.

Za Marije Terezije izdana su brojne zamjene, ali i dozvole naseljavanja, pa se može reći da je politika carica prema Židovima bila kontradiktorna. Primjerice 1744-45. carica je izdala ukaz kojim naređuje izgon Židova iz Češka i Moravske, a već 1748. carica ih poziva u svoje carstvo i dozvoljava im otvaranje manufaktura. Uglavnom, carica je bila restriktivna prema Židovima u austrijskom dijelu carstva, dok je u ugarskom dijelu te Hrvatskoj i Slavoniji bila toleranija. Tako 18. prosinca 1744. carica uvodi tolerancijsku taksu prema kojoj Židovi neće biti protjerani, nego će se njihova prisutnost podnositi uz plaćanje 20 000 forinti godišnje kroz osam godina.

Prvi židovski doseljenici spominju se u svim predjelima Kraljevina Hrvatska i Slavonija već u 17. stoljeću, a prvo se doseljavaju u Podravinu još u vrijeme Osmanlija u Đurđevcu, gdje se obavljala razmjena zarobljenika. Također, postatko je prisutnost Židova u tom vremenu nalazimo i u Legradu koji je bio između židovskih migracija iz Ugarske i Medimurja kao i prema Bansknoj Hrvatskoj i Slavoniji, kao i u Osijeku i Baranji. Da stalna prisutnost židovskih trgovaca i obitelji doći će tek krajem 18. stoljeća, s iznimkom dviju obitelji koje su od Marije Terezije dobile dozvolu da se privremeno naseli u osječkom Donjem gradu (od 1746. do 1753.) i onih židovskih obitelji koje su s posebnim kraljevim dozvolama naseljavali u Slavonskoj vojnoj krajini gradove Zemun i Petrovaradin.

Do donošenja Patenta o toleranciji u većini gradova, pa tako i u Križevcima, bilo je dopušteno jednodnevno ili trodnevno zadržavanje na sajmovima, ali uz plaćanje tzv. tolerancije od jedna do dvije forinte po danu.

Aktivnosti židovske trgovine možemo pratiti i na području Vojne krajine. Naime, iako je bilo Židovima zabranjeno naseljavanje na tom području, nije im bilo zabranjena trgovina. Tako je, primjerice, general Beck, zapovjednik Varaždinskog generalata, dozvolio Židovima nabavku vojničkih odora te im dopustio boravak u Bjelavaru i Koprivnici. Drugi primjeri prisustva Židova u Križevcima nalazimo na jednom računu za opremu španjolskih vojnika iz 1756. kada se spominju i dva židovska trgovca. Ako su oni bili Križevčani, to nije sigurno, onda bi to bio najstariji spomen židovskih doseljenika. Židovska migracija u to vrijeme je bila beznačajna.

Od sredine 18. stoljeća pa sve do Patenta Josipa II. (1780-1790.) Židovi su u Hrvatsku dolazili povremeno, prolazili su njome i trgovali bez dozvole naseljavanja, što je vidljivo iz gornjeg primjera. Veliki korak prema stalnom boravku, učinio je Patent *Systematica Gentis Judaeorum Regulatoria* Josipa II. izdan 1783. kojim je omogućeno trajno naseljavanje u civilni

dia Hrvatske i Slavonije. Od 1783. godine može se pratiti kontinuirani razvoj židovskih zajednica u Hrvatskoj. Patentom se poboljšao položaj Židova na području Habsburške Monarhije. Židovi više nisu trebali nositi na odjeći ponižavajuće znakove: poput žute kipe i nošnje, nego su s vremenom smjeli nositi i sablju kao znak odlikovanja. Nisu više trebali ostajati u kućama do 12 sati noćeljom i svetkovinom. Od tada su slobodno mogli posjećivati javne lokale, stanovali među kršćanima te po potrebi držati i slugu. Dopusšteno im je osnivanje škola s jednakim pravima kao i onim kršćanskim. Djelomično im je dozvoljeno bavljenje obrtom i poljodjelstvom, ali nisu smjeli biti dio cehovskih udruženja te nisu smjeli posjedovati kuću ili zemljište. Također, zabranjeno im je i osnivanje općina što i piše na početku Patenta: *Nije naša najviša volja, da se Židovima dozvoli u pogledu varijskog tpijenja kakovo proširenja dosadanih prava, nego i u buduće ostaje kod toga, da ne smiju osnivati svoja općine na čelu sa početnikom njihove nacije, te ostaje kao i do sada svaka pojedina njihova obitelj po tpijenju izdanom im od naše vlade pod zaštitom je zemaljskih zakona, nadalje ne smiju održavati javno bogoslužja i imati javne sinagoge. Nije također naša namjera ovom našom odredbom povećati broj Židova u našim zemljama ili privući strane Židove, kad nema za to naročitih razloga ili ako dotični nemaju osobitih zaslugu.*

Provodan je strogi nadzor nad stranim Židovima. Potom je određeno da se Židovima ne smije izdati ženidbena dozvola ispod 13 godina, ako ne mogu potvrditi da su završili propisanu osnovnu školu u Kraljevini Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji. Ukazom od 23. srpnja 1787. naredeno je da Židovi od 1. siječnja 1788. moraju uzeti nova prezimena, a općin ske knjige moraju voditi na njemačkom, latinskom ili mađarstom jeziku.

Vilo važan zakon donesen je 1787. godine kada je Židovima dozvoljeno kućarstvo. Tada oni nesmetano probijaju gradske barijere, nesmetano tguju po selima, gdje su imali zaštitu vlastelina. Prihodi od kućarstva bili su mali, ali stalni. Uz kućarstvo razvilo se i zeleništvo, pa je Josip II. zahtijevao da se Židovima zabrani zakup kćmi u Ugarskoj, što je Namjesničko vijeće odbilo budući da su smatrali da vode vrlo konstantan posao jer kao kupci kćmi vode i sitnu trgovinu: kupuju kožu, potkovano žito, kipe i sl. Kućarstvom Židovi polako osvajaju i seoska područja: pa se tamo počinjui naseljavati, ali razlog tome treba tražiti i u činjenici da su se gradovi često puta znali pozivati na svoje statute i na taj način zabranjivali Židovima naseljavanje u gradovima.

Nakon smrti Josipa II. tražila se ukidanje reformi koje su se ticale napretka Židova. Međutim, Ugarski sabor je još jednom stao na stranu Židova te donio članak 38 / 1790 "De Judaeis" kojim je potvrđen raniji Patent i određeno da Židovi ne mogu biti protjerani iz mjesta koja su naselili na početku te godine. Iako je Leopold II. potvrdio spomenuti zakon, do 1830. godine nastupilo je razdoblje strogih i krutih ograničenja u kojima je Ži-

davnima ulinuta sloboda preseljavanja iz grada u grad, potom se prilikom sklapanja braka tražila svjedodžba o završenoj školi itd. Nedugo nakon odobrenja da se smiju doseljavati u Hrvatsku i Slavoniju, prvi popis proveden za Josipa II. 1785./1787. popisao je u Hrvatskoj u sedam županija 18 židovskih obitelji s 111 članova. U Križevačkoj županiji popisane su dvije obitelji sa 15 članova, dok je u gradu Križevcima evidentirana jedna obitelj s 4 člana. Od tada svaki idući popis sve do onog službenog iz 1851. pokazuje stalni porast židovskog stanovništva u svim županijama i gradovima. Budući da do četrdesetih pedesetih godina 19. st. nije bilo preciznih popisa, brojana stanje Židova u Hrvatskoj možemo s pretpostavkom izvoditi iz popisa tolerancijske takse koji su se pravodili u Monarhiji od Marije Terezije 1749. a u Hrvatskoj i Slavoniji od 1783. godine sve do 1846. tako nisu baš precizni jer ne popisuju sve prisutne Židove po županijama, dorekto nam pružaju informacije o mogućem broju Židova u Hrvatskoj i Slavoniji. Ipak, ti popisi potvrđuju da su Židovi kontinuirano naseljavali Hrvatsku te da su do polovice 19. stoljeća nastanjeni u svim hrvatskim i slavonskim županijama. Gotovo da nije bilo grada ni sela u Hrvatskoj u kojem nije živjela bar jedna židovska obitelj. Tako se pretpostavlja da je između 1830. - 1835. u Hrvatskoj živjelo 1.610, a 1840. 2.100 Židova.

Židovske obitelji koje su dolazile u Hrvatsku do pedesetih godina 19. st. u većini slučajeva po porijeklu su bile iz susjednih ugarskih županija (Zaljske, Tolnavske, Sopranske, Baranje, Bačke i Torontalske), međutim, bilo je i onih koje su dolazile iz udaljene Galicije, Češke, Moravske i Austrije. Zbog privilegija slobodnih kraljevskih gradova u kojima se važi da Židovi ne mogu naseljavati iste. Židovi se prvo naseljavaju po selima, a onda od tridesetih godina 19. stoljeća sve više prelaze u gradove i tamo počinju osnivati svoje društveno-vjerske zajednice (hebr. *kehila*, *kahal*). One su nastajale spontano radi organizacije vjerskog, ali i svakidašnjeg života. Budući da do 1846. nije bilo regulacije njihove djelatnosti, osim što su se članovi trebali prijaviti kod lokalnih vlasti, ne postoje pouzdani podaci kada je koja židovska općina u Hrvatskoj osnovana ili da li je uopće postojala. Možemo pretpostaviti da su prve židovske vjerske zajednice ovako osnovane po gradovima: Čakovac (1796.), Varaždin (1777. odnosno iz 1794. pravila 1811.), Zagreb (1806.), Vukovar (1832. ili 1837.), Križevci (1832. ili 1844.), Koprivnica (1847.), Osijek (1840. odnosno 1845./1849.).

Uz općinu su bile organizirane i popratne organizacije. U prvom redu to je bilo dobrovoljno društvo *Hevra Kadisha* (sveto društvo) koje je unajmljivalo ili kupovalo zemljište za groblje, brinulo se oko pogreba i pružalo pomoć i usluge u svakodnevnom društvenom i vjerskom životu.

Stara židovsko groblje u Koprivnici (Istorski Grad - Muzej Križevci, foto: Zoran Hamen)

Uz društva nicali su i druge institucije, kao što je konfesionalna škola *Talmud Torá*, košer kuhinja, društva za pomaganje udovima i siromašne djeca. Vjerski život zajednice vodio je rabin, a ukoliko židovska zajednica nije mogla uzdržavati rabina, njegovu ulogu preuzimao je kantor (predmolitelj) ili šahter (obredni mesar).

Tridesetih godina 19. stoljeća ugarsko židovstvo (pod koje spada i hrvatsko) zahvatilo je prosvjetiteljski pokret *Maskefa* pokrenut iz njemačkih židovskih krugova, a koji je zagovarao vjerske reforme i modernizaciju unutar židovstva. Ubrzo su se unutar židovstva stvorile dvije struje: jedna koja je bila za reforme (reformisti ili neolozi) i ona koja se tome protivila (ortodoksnici ili starovjerci). Iako daleko od samogredišta događanja, hrvatski Židovi su se kao i svi ostali unutar Ugarske priklonili jednoj od struja reformirana ili ortodoksnaj. Kasnije će među hrvatskim židovstvom prevladati reformska struja s izuzetkom ortodoksnih zajednica u Zemunu, Iluku i Vukovaru te djelomično u Zagrebu i Osijeku.

Tridesetih godina 19. stoljeća broj Židova u Ugarskoj popeo se na više od 205.631. Uključujući ih su pokrenuti koraci prema podjeljivanju emancipacije Židovima. Tako je četrde-

skih godina 19. stoljeća na inicijativu ugarskih političara unutar Ugarskog sabora izglasan zakonski članak 29 /1840. (*de Israelitis*) koji je važio i u Hrvatskoj i Slavoniji. Zakon je, uz brojne olakšice, omogućio Židovima pokretanje tvornica, bavljenu trgovinom i svim obrtima, kupovanje nekretnina, pohađanje svjetskih i konfesionalnih škola i najvažnije, useljavanje u slobodne kraljevske gradove.

Istovremeno su i ugarski Židovi unutar sabora zatražili potpunu emancipaciju i ukidanje tolerancijske tabe. Iako se o emancipaciji raspravljalo jedino je postignuto da im je proširen krug zanimanja (1843.) i ukinula se tolerancijska taksu (1846.), tako da su se ugarski Židovi otkupili u iznosu od 1.200.000 forinti. U otkup su bile uključene židovske zajednice iz hrvatskih i slavonskih županija, sudjelujući proporcionalno svojom udjelu u stanovništvu: Varaždinska 24.301,45, Zagrebačka 8.105,10, Virovitička 5.205,45, Križevačka 2.713,20, Požeška 1.085,20 i Srijemska 219,35 forinti.

Tijekom revolucije u Habsburškoj Monarhiji, 1848 /1849. položaj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji nije se bitno izmijenio, ali stav prema njima jest, jer su se reakcije hrvatske javnosti oblikovale pod utjecajem mađarske revolucije kojoj se pridružio veliki broj Židova. Budući da su se Židovi našli pod zaštitom bana Josipa Jelačića, spriječeni su u Hrvatskoj tijekom revolucije veći neredi, zahtijevanja o protjerivanju su odbijena. Slomom revolucije, Židovi koji su se u Ugarskoj priključili Mađarima, bili su kažnjeni i osuđeni na proseljenje diljom Monarhije. Nakon sloma revolucije Židovi su u Monarhiji bili u istom položaju u kojem su bili i prije izbijanja. Oktobrom ustavom iz 1849. Židovi cijele Caravine proglašeni su jednaki s kršćanima u svim građanskim pravima, dok *Silvestarski patent* iz 1850. nije potvrdio prijašnje odluke. Istovremeno s restriktivnim mjerama iz bečkog središta usmjerenim prema centralizaciji država pokrenute su i najveće promjene unutar Monarhije koje su se dogodile na političkom i sudbenom planu. Pravno se položaj Židova u Caravini uvelike i nije promijenio, mada je država pokazivala određene namjere u daljnjem ukidanju zabrana koje su donesene u ranijim razdobljima.

Nakon ukidanja ugarskih odnosa vlasti u Monarhiji kreću s uspostavom modernije uprave, poreznog sustava i privremenog katastra u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Međutim, našli su na poteškoće, jer nisu raspologali s brojem i kretanjem stanovništva, stoga Ministarstvo unutrašnjih poslova 1850 /51. provodi prvi opći popis stanovništva u Monarhiji. Prema tom popisu u Habsburškoj Monarhiji živjelo je 729.005 Židova, a od toga u Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji 265.620.

Pedesetih godina uslijedio je i znatniji val imigracije Židova u civilnu Hrvatsku i Slavoniju. Najbolji primjer za to pruža nam prvi opći popis stanovništva iz 1850 /1851. go-

dine. Prema ustrojstvu od 12. lipnja 1850. Hrvatska i Slavonija se dijelo na šest županija: riječka, zagrebačka, varaždinska i križevačka te pužoska i osječka. Na području tih županija živjelo je 3.841 Židov, a od toga u križevačkoj županiji živi 310 Židova, a u gradu Križevcima 122. Kako nema ranijih sumarnih popisa, vrlo je teško napraviti usporedbe s ranijim brojevanim stanjem i dobiti pravu sliku u povećanju broja Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji do 1851. godine, pa tako i u Križevačkoj županiji i gradu Križevcima.

Prema procjenama mađarskog demografa Erika Fényesa u popisu nezavršavljenom 1839./1840. u civilnoj Hrvatskoj je bilo naseljeno oko 2.100 Židova, a od toga broja u Križevačkoj županiji nastanjeno je bilo 145, što bi zapravo značilo da se broj Židova u Križevačkoj županiji smanjio 1850./51., ali kada se uspoređe s popisima tolerancijskih lista, onda je vidljivo da Fényesove brojke treba uzeti s rezervom.

Još prije provođenja popisa 1851. godine Kraljevina Hrvatska i Slavonija prošle su kroz novu teritorijalno-administrativnu podjelu te je tada smanjen broj županija na šest. Prema toj podjeli Križevačka županija imala je dva kotara: Križevci i Koprivnicu. Sljedeća reforma provedena je već 3. lipnja 1854. godine kada se broj županija još smanjuje te je teritorij podijeljen na 5 županija, a križevačka županija je ukinuta i uključena je u sastav Varaždinske županije. Tako je Varaždinska županija brojila 13 vanjskih i 3 gradska kotara, odnosno križevački, koprivnički, ludbriški, toplički, varaždinski, ivanjski, koprivnički, zlatarski, progorski, klanjački, čakovački, preloški, stignovski te gradova Križevci, Koprivnicu i Varaždin. Takav teritorijalni ustroj ostaje do 1861. godine.

Sljedeći popis nareden je Carstim patentom od 23. ožujka 1857. a proveden 31. listopada 1857. godine. Osim domaćeg stanovništva popisivali su se i stranci, koji su se u daljoj obradi vrstakovali u posebne tabele. Vidljiv porast židovskog stanovništva zabilježio je ovaj popis. Prema tom popisu u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji živjelo je već 5.132 Židova. Prema podacima *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich nach der zählung vom 31. October 1857* u Varaždinskoj županiji živjelo je 1.401 Židov, a od toga u kotaru Križevci 17, a u gradu Križevcima 59 Židova. U ovaj popis su uključeni i Židovi s područja Vojne Krajine pa je tako pribrojen i 1 Židov koji je živio na području Križevačke pukovnije.

Prvi koraci prema službenom odobrenju emancipacije pokrenuti su već 1860. godine kada su za Židove Monarhije izdane tri važne carske naredbe kojima se osposobljavaju Židovi da mogu biti svjedoci pri opanukama kršćana, dopušta im se naseljavanje u rudiška mjesta te im se podjeljuje pravna sposobnost da mogu stjecati vlasništvo nepokretnih dobara, nekretnina i da mogu postati vlasnicima zemlje ukoliko ju sami obrađuju. Ubrzo je:

uslijedilo i zakonsko proglašenje ravnopravnosti prva u Austriji i Ugarskoj (1867.), a zatim i u Hrvatskoj (1873.).

U međuvremenu izvršena je i nova teritorijalna reorganizacija županija u Hrvatskoj. Od se 1861. uspostavlja sedam županija. Križevačka županija obnovljena je u granicama iz 1848. godina, a vraćen joj je Vibovački kotar, koji je do tada bio pod Zagrebačkim županijom.

Nakon što je potpisana Austro-Ugarska i Hrvatsko-Ugarska nagodba raspisan je prvi popis stanovništva za 31. prosinca 1869. godine. Budući da je u međuvremenu razvojačar Varždinski generalat, Đurđevačka i Križevačka pukovnija pripojene su Provincijala po ispravljenom popisu stanovništva s kraja 1871. neki autori navode da su živjela 8.672 Židova na području Hrvatskog i Slavanskog Kraljevstva. U popisu Ugarskog statističkog zavoda da zabilježeno je da je u Križevačkoj županiji živjelo 919 Židova. Po kotarima Križevačke županije živio je 451 Židav, a oni su bili raspoređeni u kotarima Križevci (69), Novi Marj (42), Koprivnica (168), Ludbreg (54), Maslavina (80) i Vibovec (38). U Križevcima živjelo je 123 Židova. Na području Varždinskog generalata i pripadajuće Križevačke pukovnije zabilježeno je 54 Židova.

Naredbom od 8. lipnja 1871. godine uknuta je Vojna krajina, a njezine obje pukovnije, Križevačka i Đurđevačka sjedinjene su s matičom zemljom. Tako nastaje nova osma Bjelovarska županija s sjedištem u Bjelovaru. Novoosnovana županija funkcionirala prema Zakonskom članku ob ustrojstvu županijah donesenom 29. prosinca 1870. godine. Županija je podijeljena na osam kotara, 30 općina i dva grada: Bjelovar i Marić. Međutim, već za banovanja Ivana Mažuranića provodi se nova reorganizacija donošenjem Zakona ob ustrojstvu političke uprave u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 15. studenoga 1874., a Naredbom od izvođenju Zakona ob ustrojstvu političke uprave iz 1875. provodi se nova reorganizacija. Tom reorganizacijom smanjen je broj županija, a dio je zamijenjen s podžupanijama. Između Križevačke i Bjelovarske županije razmijenjen je teritorij. Općina Ludbreg i Prečac iz Križevačke prelaze u sastav Bjelovarske županije, dok općina Sv. Ivan Žabno, Vojakovac, Sokolovac, Virje, Novigrad, Dinje te Malve prelaze u sastav Križevačke županije.

Novostvoreni uvjeti od šezdesetih godina 19. stoljeća potaknuli su novi val doseljavanja Židova u Hrvatsku o čemu nam govore popisi provedeni od 1880. do 1910. godina.

Stanovništvo u Hrvatskoj po vjeroispovijesti od 1880. - 1910.

	1880	1890	1900	1910.
Rimokatoličko	1.345.885	1.553.075	1.710.425	1.863.847
Grkokatoličko	10.640	12.367	12.819	17.396
Grčko-istočno	497.746	567.443	612.604	649.453
Evangelici augsburške konfesije	15.241	23.326	29.785	33.467
Evangelici reformirani	8.443	12.365	13.843	16.985
Izraeliti	13.488	17.261	20.032	21.013
ostali	456	573	1.258	883

Izvor: Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertarij mjesta po posljednjih popisa godine 1880., Zagreb, 1889.; Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertarij mjesta po posljednjih popisa godine 1890., Zagreb, 1892.; Popis židjeva od 31. XII 1900 u Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sastavio Ki zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.; Popis židjeva od 31. XII 1910 u Hrvatskoj i Slavoniji, (demografske prilike i zgrade za stanovanje) sastavio Ki zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

Broj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji bez Zemuna u popisima od 1830. do 1910. godine

Godina	Broj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji (bez Dalmacije)	Udio Židova (%)
1869.	9.876	0,5
1880.	13.488	0,7
1890.	17.261	0,8
1900.	20.032	0,8
1910.	21.013	0,8

Izvor: Szabo, Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851-1910., 2128-2138.; Popis židjeva od 31. prosinca 1910., 47.; Zovnik, Popis židjeva i stale od 31. prosinca 1880., 70.; Zovnik, Statističke crtež., 13.

Prema popisu iz 1880. godine u Hrvatskoj je živjelo 13.488 Židova, a od toga na prostoru Bjelovarskokriževačke županije 1463 Židova. U kotaru Križevci živjelo je 117

Židova, u općini Raven 25 (Donja Brekovčina 8, Dijkankovec 2, Erdovec 3, Preseka 7, Volku Raven 5), u općini Sveti Ivan Žabno 12 (Cirkvarna 3, Sveti Ivan Žabno 9), u općini Sveti Petar Orehovec 23 (Fadovec Gornji 5, Kalnik 5, Mihaljec 8, Zamladinec 5), u općini Vojakovac 16 (Carevdar 5, Iepavina 6, Sveti Petar Čvrstec 3, Vojakovac 2), u općini Vibovec 41 (Mala Lovrečina 5, Gradac 4, Lonjica 3, Rakovec 7, Vibovec 22), dok u samom gradu Križevcima živi 173 Židova.

Godinu dana nakon popisa izvršenog 1880. Vojna Krajina je u potpunosti sjedinjena s maticom zemljom te ponovo dolazi do reorganizacije. Varaždinska županija od Bjelovarsko-križevačke dobiva Ludbreg, a od Požeške je odvajen kotar Kutina i dodijeljen Bjelovarsko-križevačkoj županiji. Ova reorganizacija potvrđena je 5. veljače 1886. Zakonom ob ustrojstvu županijah i kotarah a koji propisuje novi upravno-teritorijalni ustroj županija s podjelom na kotarove. Tim zakonom posljednji put su reorganizirane županije, kojih je tada bilo osam. Tada je i utvrđeno spajanje Križevačke i Bjelovarske županije u jedinstveni Bjelovarsko-križevačku županiju sa sjedištem u Bjelovaru.

U srpnju 1886. donesena je Naredba kojom se opredjeljuje broj i teritorijalni opseg upravnih kotarah a sjedištu kotarskih oblasti u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji te se delinira da Bjelovarsko-križevačku županiju, osim Bjelovara, Ivančića i Križevaca, čini i grad Koprivnica, a Kotaru Križ su pripojene općina Kutina i Popovoča. Kotar Križevci sastojao se od općina Raven, Sv. Petar Orehovec, Vibovec, Vojakovac i Sv. Ivan Žabno.

Godine 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji živi 17.261 Židov, a od tog broja u Križevačkom kotaru živi njih 103. u općini Raven 11 (Donja Brekovčina 2, Erdovec 2, Kraljev Vrh 3, Veliki Raven 4), u općini Sveti Ivan Žabno 19 (Cirkvarna 3, Sveti Ivan Žabno 16), u općini Sveti Petar Orehovec 6 (samo na Kalniku 6), u općini Vojakovac 11 (Arahovec 3, Kloštar 1, Osak 1, Vojakovac 3), u općini Vibovec 56 (Dijanec 3, Grač 2, Gradac 6, Poganićec 9, Lonjica 3, Rakovec 11, Vares 2 i Vibovec 17), dok u samom gradu Križevcima živi 243 Židova. Novi popis bio je zakazan za 1900. godinu. Međutim, prije toga popisa provedena su dva upravno-teritorijalna ustroja. Prvo, Iepavina i Branijska iz Koprivničkog kotara pripojene su Križevačkom, a uz poneke izmjene na bjelovarskom području svoj konačan oblik. Bjelovarsko-križevačka županija dobiva Naredbom Zemljske vlade od 21. kolovoza 1892. i u tim granicama je egzistirala do 1918., odnosno 1922. godine.

Godine 1900. u Hrvatskoj stanuje 20.032 Židova. U Križevačkom kotaru živi 135 Židova: u općini Gradac 16 (Gradac 10, Repinec 6), u općini Raven 14 (Donja Brekovčina 2, Erdovec 5, Veliki Raven 7), u općini Sveti Ivan Žabno 40 (Cirkvarna Kustani 6, Kraljevica Kovačevac 5, Sveti Ivan Žabno 29), u općini Sveti Petar Orehovec 4 (Kalnik 2, Mihaljec 2),

u općini Vojakovac 31 (Apatovec 2, Glogovnica 4, Sveti Helena 5, Sveti Petar Čvrstec 4, Trama 2, Vojakovac 14), u općini Vrbovac 30 (Dijane: Gaj 1, Gostović 1, Poljana 4, Rakovec 3, Vrbovac 21), dok je u gradu Križevcima živjelo 230 Židova.

Prije početka Prvog svjetskog rata, oko 1910. godine u Hrvatskoj je živjelo 21 231 Židov, a na području Bjelovarsko-križevačke županije 2 406 Židova. U Križevačkom kotaru broji se 123 Židova u općini Gradec 10 (Gradec 4, Gradečki Pavlovac 6), u općini Raven 6 (svi u Ravenau), u općini Sveti Ivan Žabno 32 (Cirivena 5, Sveti Ivan Žabno 27), u općini Sveti Petar Orahovac 3 (Miholec 3), u općini Vojakovac 23 (Apatovec 2, Sveti Petar Čvrstec 6, Vojakovac 11, Vojakovački Kloštar 4) u općini Vrbovac 49 (Gostović 5, Vrbovac 34, Vrbovačka Poljana 4, Vrbovački Rakovec 6), dok u Križevcima živi 228 Židova.

Od sedamdesetih godina i osamdesetih godina 19. stoljeća sve više istaknutih hrvatskih Židova sudjeluje u kulturnom, političkom i privrednom životu Hrvatske. Od 1860. sudjeluju u radu gradskih vijeća i županijskih skupština, utemeljuju su brojnih društava i promiču napredak su modernizacije. Sva ova liberalizacija i emancipacija omogućila je novo useljavanje židovskog stanovništva. Patentom iz 1852. regulirano je osnivanje židovskih općina, pa se tako od 50-ih godina u Hrvatskoj utemeljuju općine sa propratnim nadležnostima.

Stalno povećanje broja Židova, uvjetuje i organiziranje židovske zajednice s pravnim vjerskim, školskim i humanitarnim ustanovama (Hoveu Kadisa) i gradnju sinagoga. Od sredine 50-ih godina 19. stoljeća počinju se graditi sinagoge u Hrvatskoj kao javne vjerske zgrade i voditi matične knjige (od 1852.). Uz ostalo, Židovi su utemeljivali brojnih lokalnih društava (pjevačkih, kulturnih, sportskih, vatrogasnih), ali i židovskih udruženja kao što su dobrovoljna i gospodarska društva.

Početku se konfesionalno škole. Tako su početkom pedesetih godina u Hrvatskoj i Slavoniji postojali samo tri židovske škole, od 1862. ih je osam, 1877. jedanaest, a nakon uvođenja školskog zakona i napuštanja načela konfesionalne pučke škole, škole iz godine u godinu prestaju u radom, da bi ih 1884./1885. bilo samo šest. Nakon toga židovska djeca sve više prelaze u redovne škole, a na vjerski obrazovanje odlaze u židovske općine.

Židovi su nedvojbeno imali velikog utjecaja na razvoj gospodarstva u Hrvatskoj, ali u većoj mjeri tek nakon 1840. godine. U politici u doseljavanju su bili pokušavali, sitni trgovci, gostioničari i obrtnici, dok im je Patent omogućio i unosnije poslove i sudjelovanje u proizvodničkim poduzetima i pokretanju manufakturna. Uz trgovačku djelatnost, početkom 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji su pojavljuju Židovi pripeljani, zatim zakupnici prava vlasništva, odnosno manjih kraljevskih prava poput konstitucija, gostionica, mlinica

te naplate maltarine, mostarine, zatim liječnici i zanatnici. Podesetih godina 19. stoljeća počinju se stvarati prve "dinastije" bogatih židovskih trgovaca i poduzetnika. Uvođenjem *Obrnog zakona* 1859 / 1860. proglašena je sloboda obita te su njime ukinute sve zakonske prepreke koje su onemogućavale Židovima da privređuju kao i ostali stanovnici. Potenti koji je omogućio Židovima posjedovanje nekretnina promijenio je i njihov odnos prema ulaganjima, pa su se Židovi okrenuli izgradnji tvornica u Hrvatskoj. Šezdesetih godina nakon pada svih ekonomskih ograničenja i postupno emancipacija te uslijed povoljnog odnosa bana Šokčevića prema Židovima nastaje jedna nova skupina privrednog građanstva kojoj pripadaju židovski veletrgovci, obrtnici, bankari, industrijalci, direktori, građevinski poduzetnici koji sudjeluju u ekonomskoj modernizaciji Hrvatske. Židovi sudjeluju u pokretanju bankarstva u Hrvatskoj i sa svojim proizvodima izlažu na gospodarskim izložbama u zemlji i izvan. Kao privrednici najviše su zapaženi u gradovima kao osnivači banaka, štedionica, staklana, parafinova, cementara i drugog.

Zakonom iz 1873. *sljedbenici izraelske vjere priznaju se ravnopravnim sa sljedbenicima ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom primljenih vjeroispovijesti*. Time je zakon, doduše samo na papiru, dopustio ostalim vjeroispovijestima i mogućnost prijelaza na židovstvo, ali u praksi to nije bilo primjenjivo. Nedugo nakon donošenja ravnopravnosti Židova u Hrvatskom saboru, na dnevni red u Ugarskom saboru (1883.) došla je rasprava o židovskom kršćanskom braku, no intervencijom kralja Franje Josipa II. prijedlog o civilno židovskom kršćanskom braku povučen je do kraja stoljeća, odnosno 1. listopada 1895. kada je u Ugarskoj ipak uveden civilni brak koji nije bio u optjecaju u Hrvatskoj koja je zadržala autoritativnu u bračnom pravu. Kako odnosi među vjeroispovijestima nisu u Hrvatskoj i Slavoniji bili riješeni, u svakodnevnom životu, posebice porastom mješovitih brakova, stvorili su se brojni problemi koje su nadležne vlasti sve teže rješavale. Nastojeći taj problem riješiti hrvatska vlada je na sjednici Hrvatskog sabora od 10. studenog 1905. predložila Saboru *Zakon o vjeroispovjednim odnosima* koji je stupio na snagu 17. siječnja 1906. i kojim su "sve zakanište priznate crkve ili vjerozakonske zajednice ovlaštene svoj vjerozakon javno izpovjedati" i *Zakon o uređenju izraelskih bogaštovnih općina* koji je stupio na snagu 7. veljače 1906. Usporedno s postupnom integracijom u društvo, kulturni i društveni život židovske zajednice u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća bilježi razna previranja, od sukoba između ortodoksnih vjernika i umjerenih, do aktivnog uključivanja u hrvatsku zajednicu u kojoj žive pa sve do pojave asimilacije, cionizma, ali i antisemitizma.

Cionizam, židovski nacionalni pokret kojemu je zadaća bila stvaranje židovske države u Palestini, priadomovini Židova, nazvan po bivu Cionu (Sion) u Jeruzalemu, oblikovao se

tijekom 80-ih godina 19. stoljeća u Europi prvenstveno među Židovima Istočne Europe. Sa svojim idejama stigao je u Hrvatsku tek nakon prvog cionističkog kongresa održanog u Baselu 1897. godine (Iz Hrvatske su kongresu prisustvovali dakovački rabin Marko Ehenpreis i žena, poduzetnik iz Rijeke Ivan Lazarus i osječki rabin Armand Kaminka). Pod utjecajem Huga Spitzera Osijek postaje središte cionističkog pokreta. Održavaju se i cionistički kongresi: prvi 1906. u Osijeku, drugi 1908. u Zemunu i treći 1909. u Brodu na Savi gdje je ujedno stvoreno i *Zemaljsko udruženje Cionista južnoslovenskih krajeva*. Po gradovima Hrvatske osnivaju se mjesne cionističke organizacije.

Sve aktivnosti židovskih općina u Hrvatskoj prekinute su izbijanjem Prvoga svjetskog rata. U vrijeme Prvoga svjetskog rata (1914 – 1918.) našli su se kao i svi ostali stanovnici i hrvatski Židovi. Židovska zajednica u Hrvatskoj sudjelovala je u austrougarskoj vojsci i u svjetskom ratu podnosila je sve napore kao i drugi građani te su neki od njih zauzeli istaknute položaje u domobranstvu i austrougarskoj vojsci. Još uvijek se ne zna koliko je Židova u Hrvatskoj stradalo, nestalo ili bilo ranjeno. Završetkom rata kao i svi građani Hrvatske našli su se u problemima zbog nove političke situacije koja je uzrokovana stvaranjem nove države. Dijelu Židova prijetilo je izgon (zbog nemanja državljanstva/zavičajnosti), a nerijetko su bili i mete antisemitskih ispada, posebice *Zelenog kadra*.

Židovi u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju

Završetkom Prvoga svjetskog rata nastale su velike promijene u političkom, administrativnom, ekonomskom i društvenom razvoju Hrvatske. Novostvorena država Kraljevina SHS nije naslijedila od Austrougarske samo teritorije već i njihovo multietničko i multikonfesionalno stanovništvo koje je nastavilo svoje nacionalne borbe iz prethodnog razdoblja. Nastaju promjene državnih granica i nove unutarnje podjele zemlje, najprije na oblasti, kasnije na banovine. Dolazi do novih migracija stanovništva u Hrvatsku: odlaze Nijemci, Česi, Slovaci, Židovi i Mađari, posebno oni koji su radili u administraciji i željeznici, a doseljavaju se Sibi, Crnogorci, Muslimani i drugi.

U početku, u novostvorenoj Kraljevini SHS, crkve i vjerske zajednice kao i Židovi zadržali su isti pravni položaj kao u zemljama koje su ušle u sastav nove države od stvaranja Kraljevine SHS 1. prosinca 1918. da usvajanja prvog Ustava 28. lipnja 1921. godine. Kada je regent Aleksandar Đ. siječnja 1919. izdao *Proklamaciju* u njoj je jamčio

ravnopravnosti svih vjera u Kraljevini. Zbog složene međunacionalne i međukonfesionalne situacije u novoj državi: savezničke sile su se uključile u rješavanje te su utjecale da Prvi američki zakon od 10. svibnja 1920. jamči svim stanovnicima Kraljevine pravo na slobodno i privatno obavljanje obreda za svaku religiju. Vidovdanski Ustav iz 1921. jamčio je slobodu vjere i savjesti te je napustio sustav državnih Crkava, a vjerske su zajednice dobile status javnih ustanova sa specijalnim položajem u državi i posebnim privilegijama i ovlastima da u ime države obavljaju neke javno-pravne poslove. Vidovdanski ustav, kao i Oktroiirani ustav proveli su podjelu na usvojene i priznate vjerske zajednice koje su bile zakonski priznate u bilo kojem dijelu koji je ušao u sastav Kraljevine. Još uvijek nije sigurno koje su to vjerske zajednice imale priznati status, no jedna od njih je bila Židovska. Usvojena i priznata vjeroispovijedi imale su jednak status pred zakonom i mogle su svoje obrede ispovijedati javno. Unutarnje poslove samostalno su uređivale, u zakladama i fondovima upravljale u granicama zakona. Tijekom 1929. i 1930. doneseni su zasebni zakoni o vjerskim zajednicama pa i o židovskoj. Zakon o vjerskoj zajednici Jevreja (1929).

U međuratnom razdoblju obavljena su dva popisa stanovništva 1921. i 1931. godine po materinjem jeziku koji je projekiran na nacionalnu pripadnost i po vjerskoj pripadnosti. Prvi popis proveden nakon Prvog svjetskog rata 1921. popisao je 20.562 Židova u Hrvatskoj, a zadnji popis iz 1931. pokazuje da je broj Židova u Hrvatskoj zabilježio blago povećanje. Prema njemu na teritoriju Hrvatske živjelo je 21.505 Židova, no to je bilo samo prividno zbog drugačije podjele zemlje.

Broj Židova se smanjio u gotovo svim općinama Hrvatske, a u nekim mjestima potpuno nestaju. Broj im se smanjuje ne samo u seoskim naseljima, već i u gradovima i trgovinama. Oni sada migriraju dalje, unutar Hrvatske u gradove s bržim ekonomskim razvojem (osobito u Zagreb) ili se iseljavaju u europske zemlje ili još dalje u Ameriku.

Između ova dva popisa dolazi i do teritorijalnih promjena, pa se u dva popisa stanovništva, provedena u međuratu, ne može neposredno uspoređivati brojčano stanje Židova u Hrvatskoj u odnosu na popis prije početka Prvog svjetskog rata. Treba uzeti u obzir da je Hrvatskoj 1921. godine priključena i Međimurje, koje nije obuhvaćalo prijašnje popise stanovništva, koji su provedeni za vrijeme tadašnjih Kraljevina Hrvatske i Slavonije.

Na temelju Definitivnih rezultata popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine na prostoru Savske i Primorske banovine 1921. godine živjelo je 20.562 Židova. Od toga broja u kotaru Križevci 64, općina Gradec 12, općina Sveti Ivan Žabno 21, općina Vojakovac 5 i općina Vrbavec 24. U gradu Križevcima živjelo je 167 Židova.

Sljedeći popis proveden je 1931. godine. Na temelju Glavnog pregleda Upravne

podijele banovine Hrvatske po općinama i srezovima sa glavnim rezultatima popisa stanovništva od 31. III. 1931. godine. Prisutna stanovništvo prema popisu 31. III. 1931. po veroispovesti na prostoru Savske i Primorske banovine živjela je 21.505 Židova, od kojih je 57 nastanjeno u Kalaru Križevci: Općina Gradec 10, Općina Sveti Ivan Žabno 20, Općina Sveti Petar Čvrstec 5, Općina Vojakovac 4 i Općina Vrbavec 18. U gradu Križevcima živjelo je 126 Židova. To je posljednji popis stanovništva proveden prije početka Drugog svjetskog rata.

Nakon Prvog svjetskog rata stvaranjem najprije Kraljevine SHS, a zatim Kraljevine Jugoslavije, sve se židovske općine ujedinjuju u Savez jevrejskih ispovednih opština Jugoslavije 1919. godine sa sjedištem u Beogradu. Savez općina je osnovan na inicijativu dr. Huga Spitzera iz Osijeka. U židovskim zajednicama Hrvatske nastaju promjene u načinu života. U većini židovskih zajednica u međuratnom razdoblju prevladala je reformska struja, a dio Židova se asimilirao u hrvatska društva. Cionistički pokret koji se počeo razvijati krajem 19. stoljeća, nakon završetka Prvog svjetskog rata zahvatio je sve hrvatske Židove, a nove generacije Židova su čak počele pripremati grupe za odlazak u Palestinu. Tijekom tridesetih godina cionisti su već dobili većinu u izborima za općinska rukovodstva i dominirali su u većini općina. Židovi i nadalje sudjeluju u gospodarskom razvoju zemlje. Nalazimo o njima podatke u Slavoniji kao veleposjednicima, vlasnicima tvornica, mlinova, pilana, banaka i dr. Veliki je broj Židova liječnika i odvjetnika.

Kao i u prethodnom stoljeću Židovi u Hrvatskoj sudjeluju u svim sferama života, uključeni su u rad lokalnih društava, ali i svojih konfesionalnih. Gotovo sve veće hrvatske židovske zajednice imale su između dva rata neka od socijalno-humanitarnih, vjerskih, kulturno-umjetničkih, prosvjetiteljskih, omladinskih, cionističkih ili sportskih društva. Genocid je prekinuo život ovih hrvatskih židovskih zajednica. Najveći dio židovskih općina u Hrvatskoj je nestao, sinagoge su srušene, u brojnim selima i mjestima Židovi su nestali, a ono malo Židova što je preživjelo preselilo se ili se iselilo u novo stvorenu državu Izrael te danas postoje u Hrvatskoj samo nekoliko židovskih općina (Zagreb, Čakovec, Daruvar, Dubrovnik, Koprivnica, Osijek, Rijeka, Slavonski Brod, Split i Virovitica).

ŽIDOVI U KRIŽEVcima

Von dem unterzeichneten Simon Dobner
 befindet sich laut Belegen 2 1/2 vom Jahre
 1844 bis 1848 ein von 12 Rubeln Goldes
 174 Conak. Menge an Silbermünzen,
 gelbes in zwei Aben von der Hauptstadt
 von St. Petersburg, falls die
 Zahlung für ein Nachlassung bezieht
 unterhalten müssen sie auch von St.
 Petersburg, Hauptstadt von Russland, die
 gemeint auf die obigen Betrag mit
 Höhe von der Hauptstadt von St. Petersburg
 St. Petersburg, falls die
 Bekanntheit der Kaufkraft gefällig
 unterhalten für weitere sind unterhalten
 bei diesem Namen, Hauptstadt
 in Petersburg zu lassen

 Metalle gelieferten Beschäftigung
 Dies gegeben

 St. Petersburg am 19. März 1845
 Simon Dobner
 Leopold Dobner
 Albert Dobner
 Jacob Dobner
 Ignaz Dobner

Dokument Simona Dobnera
 u vezi plaćanja toleran-
 cionke iznosi 19 venca
 1844. Dokument je sačuvan
 u muzeju Beograd, primljen
 iz Ruskog Veštinskog
 Židovi u Križevcima,
 str. 171

Dolazak Židova u Križevce

U Križevcima, kao što je ranije spomenuto, imamo prve naznake židovske prisutnosti 1756. kada se s križevačkom putovnicom dvoje židovskih trgovaca našlo u Zagrebu. S druge strane imamo potvrdu i u podnesku zašadskih i tolnavskih Židova upravljenom na Kraljevsko vijeće u Varaždinu 1770. gdje se tvrdi da Židovi u Križevcima stanuju in *Crisio interdum habitantibus*. Križevci su bili u to vrijeme jedana od tijeških lokalnih jedinica koja je dozvoljavala zadržavanje Židova na svojem prostoru, ali su zauzvrat morali plaćati tzv. tolerancijsku taksu, koja je već prije objašnjena. No, sa sigurnošću se može potvrditi da su prvi stalno naseljeni Židovi bili Salamon Lipmann (1770.), Šimun Dobrin (1790.) te Jakob i Adam Breyer (1798.) koji su se u Križevce doselili iz Rasinje kao dječaci stari 8 i 9 godina. Iste godine (1798.) u tolerancijskim popisima spominju se i Philipus Jekel/Jackell/Jekll i Wenceslav Izakel.

Godine 1808. u Križevcima je popisana samo jedna židovska obitelj i to obitelj Šimuna Dobrina, ranije doseljenog sa 6 članova, dok se u Erdovcu spominje samo jedan Židov i to Joseph Jekel. Popis Križevačke županije od 1810./1811. navodi na području županije 9 židovskih obitelji s 64 člana. U Križevcima i dalje živi Šimun Dobrin, ali s 8 članova obitelji.

U popisu Križevačke županije od 1818./1819. zabilježeni su Židovi u Križevcima i između ostalih i u Svetom Petru Orehovcu, a ukupno u županiji stanuje 83 židovskih duša. I dalje je prisutan Šimun Dobrin s osmeročlanom obitelji, ali u ovom popisu nalazimo i obitelj Josepha Jakela u Svetom Petru s tri člana. Sveukupno u Križevačkoj županiji 1820./1821. popisano je 16 židovskih obitelji s ukupno 95 osoba koje plaćaju tolerancijsku taksu u iznosu od 3 730 forinti. U Kotaru Križevci živi sedmeročlana obitelj Šimuna Dobrina i četveročlana obitelj Josepha Jakela.

Popis iz 1825. u Križevcima spominje obitelji Šimuna Dobrina, Jakoba Breyera/Breiera, Adama Breyera, Ignaca Neumanna, Ignaca Benedeka te Lavoslava Pscherhafa. Od 1825. do 1840. u Križevcima je bila svega osam obitelji, a u okolici isto tolika. Većina su bili siromašni i bavili su se gostioničarenjem i sitničarenjem, a jedino su obitelji Lavoslava Pscherhafa i Adama Breyera bile imućnije. Prema provedenom popisu u županijama Hrvatske i Slavonije između 1830. i 1835. živjelo je 1 610 Židova, od kojih su 85 živjeli u Križevačkoj županiji. Prema do sada dostupnim pronađenim izvorima, u Križevačkoj županiji je u odnosu na ostale županije najmanji broj popisanih židovskih obitelji, s tim da

se počinje izdvajati Koprivnica kao grad u kojem je najviše Židova. U Križevcima je 1838. naseljena šest obitelji s ukupno 30 članova: Albert Breyer/Breier (9), Šimun Dobrin (5), Jakov Breier (7), Johannes Neumann (5), Leopold Gottlib (3), Ignac Benedek (3).

Svi do sada demografski prikazani podaci nisu pouzdani niti pružaju u potpunosti točne informacije jer popisuju Židove koji su uglavnom imali dozvole za stalni boravak na onim prostorima, dok židovske matične knjige pružaju drugačije podatke jer navode imena osoba koja se ne nalaze na službenim popisima, a rođeni su, vjenčani ili umrli ovdje, pa je vjerovatno riječ o židovskim obiteljima koje su legalno boravile na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije ili su pripadali privilegiranim židovskim obiteljima kao naučnici/šegri, zaposlenici, pa bi se nakon nekog vremena osamostalili i zasnovali vlastite obitelji.

Križevačka županija od 1840. do 1848. bilježi porast židovskog stanovništva, ako se i dalje na začelju po broju Židova u odnosu na ostale hrvatske županije. U Križevcima je 1839. šest obitelji s 27 članova, 1840. pet s 24 člana, a 1841. ponovno šest obitelji s 21 članom. Popisani su Albert Breyer, Šimun Dobrin, Jakov Broyer/Breier, Johannes Neumann, Leopold Gottlib i Ignac Benedek. Godine 1840. nije popisao Leopold Gottlib, ali je 1841. u Križevce došao Leopold Pscherhof. Ovih šest privilegiranijih židovskih obitelji u gradu zadržalo se i 1843., ali se povećao broj unutar samih obitelji te je 1843. u Križevcima bilo 28 Židova (Albert Broyer/Breier, Šimun Dobrin, Jakov Breier, Leopold Pscherhof, Johannes Neumann i Ignac Benedek). Od te godine polako se Židovi društveno angažiraju i u Križevcima. Naimo Gava Schwarz piše da je i križevačka židovska zajednica sudjelovala u peticiji Hrvatskom saboru. Kada je Sabor započeo zasjedanje 1843. biose i židovsko pitanje na dnevnom redu. Zagrebačka židovska općina zamolila je Hrvatsku sabor da je zauzme za Židove. Panukana od velikokanjižanske općine pozvala ona susjedna općine, naimo varazdinsku, križevačku i sisačku da zajedno podastru Saboru peticiju od 23. 4. 1843. sa poznatim potpisom: "Molimo dozvolu: 1) da zanat ijeramo sa kršćanskim pomoćnicima, 2) da smijemo svoju djecu dati kršćanskim majstorima, 3) da smijemo stical građansko i selsko dobra sa svim zakonitim pravima i 4) napokon da možemo kao ostali građani zemlje učiti bez razlike svaku znanost i svaku umijeće, izvršavati i primedu stedišnjima."

Organizacija židovske zajednice u Križevcima

Polako su se stekli uvjeti za osnivanje i same Židovske općine u Križevcima. Naime, nakon doseljenja više židovskih obitelji s najmanje 10 odraslih muškaraca u neki grad osniva se židovska općina, a s njom i židovsko groblje. Osnovana je *Hevra Kadisha*, *Hevra Kadisha* je organizacija humanitarnog karaktera koja je pružala pomoć bolesnima, vodila brigu o umirućima, pomagala udovicama, vodila brigu oko školovanja djece i vodila poslove socijalne skrbi. Knjiga *Hevra Kadisha* počinje se voditi 1868. godine na njemačkom, a od 31. srpnja 1878. na hrvatskom jeziku. Od aktivista u *Hevri Kadishi* posebno se ističe *Mavro Breyer*, *Hirka Pschieschel* te *Jakob Hirschl*. Prvo židovsko groblje u Križevcima utemeljeno je 1840. u tadašnjem predgrađu *Kotutka*, gdje se se ukopi vrši do 1899., a nakon toga ukopi se vrše na posebno određenoj parceli današnjeg gradskog groblja u Križevcima.

Židovska bogoslovska općina u Križevcima utemeljena je 1844. godine, a utemeljio ju je *Adam Breyer* koji je o svojem trošku dao izgraditi u vlastitoj kući bogomolju. Ta bogomolja nije imala samo vjerski karakter nego je služila i kao mjesto okupljanja, razgovora i rasprava s ciljem rješavanja tekućih problema. Od ranijih dokumenta koji se tiču povijesti Židovske općine vrijedni su dokumenti u kojima križevačka Židovska općina traži da se tolerancijska

Staro židovsko groblje u
Kotutskoj (fototeka
Gradskog muzeja
Križevci, foto: Zoran
Hamion)

Nova židovska groblje
na križevačkom gradskom
groblju (pocrtano
Grobnyy munit
Križevci, foto Zoran
Homan)

taksa za Simana Dabrina (Šimun Dabrin) namir iz njegove ostavštine, a ne da njegov
preuzima Židovska općina. Malbu su potpisali Meir Breyer i Leopold Pscherhof. Na
je Sabor ukinuo u međuvremenu tolerancijsku taksu, tako je riješen i ovaj problem.

Naredbom bana Khuena Hedervarya od 31. ožujka 1903. godine križevačka
dovska općina dobila je svoj teritorijalni opseg. Zakonom od 7. veljače 1906. doneseno
je okvirni zakon na temelju kojeg je svaka židovska općina trebala zasebno predložiti svoj
statut. Križevačka Općina je nakon duljeg perioda usklađivanja statuta sa zakonom dobila
svoj Statut tek 1909. godine. Predsjednikom Općine postajali su članovi koji su se isticali
svojim organizacijskim sposobnostima, inteligencijom, pobožnošću ili provođenjem
naprednih ideja, a često i svojim materijalnim statusom. Važno je napomenuti da su oni
dužnost obnašali volonterski. Organizirali su sve oblike rada i aktivnosti unutar zajednice,
pomagali savjetima i materijalnim davanjima. Neki su od njih postali vrlo istaknuta osoba
Institucijama Grada Križevaca, ali su bili i pokretači privrednog i kulturnog života. Do časa
kasnije vidjeti.

Kao što je ranije spomenuto, kao prvog predsjednika i utemeljitelja križevačke Židovske
općine uzima se Adama Breyera, poslije njega dužnost je preuzeo Jakob Breyer
(1869). U razdoblju od 1869. do 1875. predsjednici su bili Lavoslav Pscherhof, Ljudevit

Lehenbacher, Makso Pscherhof i Samuel Deutsch. Najdugovječniji predsjednik bio je
Marko Breyer, od 1875. do 1913. godine. Ignjat Naci Breyer bio je predsjednik od
1913. do 1919. Anton Katz od 1919. do 1922., Aleksander Goldschmidt od 1922.
do 1930., od 1936. do 1940. Arnold Hofmann od 1930. do 1936., a posljednji je
bio Ljudevit Strauss od 1940. do 1941. godine.

Sinagoga – crtica
izdvojila prema Deutsch
Hanningstwig (prema
Umišnjačka topografija
Križevci - Križevci, Grad
i okolica, str. 59)

Gradnja križevačke sinagoge

Kako se broj Židova u Križevcima povećavao, bogomolja koju je u svojem domu uređio Adam Breyer više nije mogla zadovoljavati potrebe židovske zajednice pa se pristupilo problematiki izgradnje sinagoge. Na 50. godišnjicu osnutka križevačke Židovske općine na svečanoj održanoj skupštini gradonačelnik Križevaca Ferdo Vukić podržao je prijedlog predsjednika Židovske općine Marka Brejera o izgradnji sinagoge.

Troškovi izgradnje sinagoge procijenjeni su na 45.000 forinti koje su pribavljene boska matnim zajmom na zadužnicu članova općine, donacijom Zemaljske vlade, zastupstva slobođnog krajevskog grada Križevaca, Dioničke sredionice Križevci, Prve hrvatske tradionice u Zagrebu i donacijom dobrovoljaca.

Za izvođača radova izabran je arhitektonski timka Honigsberg i Deutsch iz Zagreba. Kameni temelji su svečano položeni 14. svibnja 1895. uz posvećenje rabina Lavoslavl

*Polaganje kamena temeljca za sinagogu
Ševrojski iskupki mikas
Beograd, preuzeto iz:
Renée Weisz-Malaček
Židoni u
Križevcima, str. 601*

lawa, a već 16. juna 1895. sinagoga je dovršena. Početni sinagogaš izabran je bio varški rabin David Fautet, budući da je u međuvremenu preminuo rabin Lavoslav Izov. Po svetenju je asistirao križevčki kmet Jovanek Buchsbaum. Tokom izgradnje je pomagala četa djelatna pokrivala sa Martin Brojer i supruge, a sviđani govori održavao je rabin i kandidat di Gerni Schwarz iz Zagreba.

Drugi svjetski rat (1941. godina) nije zaboravio Križevce, a ni križevčku sinagogu. Sinagoga je opljačkana i demontirana, a Anđela Weisz, supruga uglednog kmeta i Dragutina Weisza, uspjela je spasiti djecu i ote uz veliku požrtvornost i pomoć prijatelja nezadovoljnih sa situacijom kod njemu (Kriepach), pri Renée Weisz-Malaček u članici Spasavanja na križevčansku sinagogu Kasimira i Renée Weisz-Malaček predala Tere sinagogu Židovske općine u Zagrebu. Inačice, ostalo je sačuvano i komad ploče s deset zapovijedi s demontirane križevčke sinagoge.

Sinagoga na razglednici
izdanoj 1900. god.
IGMK = 70321

Nakon završetka rata 1945. godine sinagoga je vraćena židovskoj zajednici. Međutim, Savez jevrejskih vjeroispovjednih opština Jugoslavije odlučio je prodati sinagogu Kotarskom narodnom odboru Križevci. U tu svrhu 22. travnja 1949. sklopljen je kupoprodajni ugovor između Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština Jugoslavije, kojeg je zastupao dr. Hnke Gelb, i Kotarskog narodnog odbora Križevci zastupanog po predsjedniku Franji Balaku i tajniku Augustu Sketu. Uvjet prodaje je bio da se kupac pobrine za uređenje židovskog dijela groblja na gradskom groblju koje je za vrijeme NDH devastirano. Rabinska kuća i sinagoga predani su za 150.000 dinara.

Sinagoga je kasnije pretvorena u omladinski dom. Svi arhitektonski elementi neorenesansnog i neoklasicističkog stila su uklonjeni, a zgrada je poprimila oblik tipično socialističkog stila. Klupe iz sinagoge kao i orgulje prenesene su u crkvu Sv. Križa gdje se nalaze i danas. Od 1967. do 1985. u prizemlju sinagoge djelovala je gradska knjižnica. Od 1971. pa do 2014. godine pod vodstvom kazališnog alternativca Borisa Čalaja djelovao je Konvorni teatar, za čije potrebe je 1982. godine u stražnjem dijelu zgrade ureden prostor sobnog kazališta.

KUPOPRODAJNI UGOVOR

Z 185/49.

Postavljen između ISRAELIČKOG BOGOŠTOVNE OPĆINE u Križevcima i Savezu jevrejskih veroispovednih općina Federativne Narodne Republike Jugoslavije na osnovu čl. 9 Saveznih pravila, a u vezi s rješenjem Predsjednika Narodne skupštine FNR Jugoslavije, odlaže se o osnovu angažovanja i tumačenja Zakona br. 4000 Beograd 4. II. 1947. br. 3, koji zastupa član delegirane povereni Saveza jevrejskih veroispovednih općina FNR da date Beograd, 12. I. 1949. br. 64/49, koja punomoć čini sastavni dio ovog ugovora, rukovodnik Pravnog odsjeka potpisnog Saveza NIKO DELO, sa sjedištem u Zagrebu, Palacotička 16, kao prodavac a s jedne strane i KOJANEC RAKHIMOV ODGOH u Križevcima, koji zastupa prodajnika Beata Rakimovića i tajnik Svet August kao kupac a s druge strane, tako objedi:

I.

Prodavac prodaja i izručuje kupcu u potpunosti i isključivo vlasništvo i posjed svoje nekretne upisane u z.k.zl. br. 239 k.o. Križevci i to katastarsku česticu br. 839 a i izajeri od 546 čhv. svanu "izraelitička bogostva", kao i nekretne upisane u z.k.zl. br. 238 k.o. Križevci, i. j. katastarsku česticu br. 546 svanu "kuća br. 248 a čvorilica u Križevcima" u izajeri od 262 čhv. sa sadržajima ugovorenu kupovinu od Din 150.000.- /Dinara Jedanstoćinašesnaesthiljada/.

II.

Ova kupovina plativa je odmah po obhramu potpisu ovog kupoprodajnog ugovora. Prodavac devaljava, da si kupac bez ikakvog daljnijeg pitanja i odobravanja nakon isplate ugovorene kupovine provede uknjižbu prava vlasništva na svoj trošak, na svoje im i na svoju korist.

III.

Sva tereta akoptas a posjedom očnoano vlasništva nekretnosti koja su prodana ovim kupoprodajnim ugovorom, mosi kupac, isto tako mosi kupac; troškove pravnosa t. j. pravnosa pristojbu kao i troškove prijedloga sadržajima-knjižbenom sudu zbog pravnosa nekretnosti.

IV.

Ovaj kupoprodajni ugovor vezan je uz uslov, da Kotarski narodni odbor u Križevcima svojoj trežak popravi nove jevrejske probleme u Križevcima, a to je a svom trošku oskrije i otku arunde i da podigne nekoliko gorušnjih zgrada. Ovaj uslov ima ruzak karakter, taj, na izvri li ga Kotarski narodni odbor do godne 1949. raskida se ovaj kupoprodajni ugovor. Šal jedino takvog eventualnog raskida bila bi, da se uopostavi grunovno stanje na izraelitička bogostva općina u Križevcima, a da izraelitička bogostva općina u Križevcima vrati eventualno pristajnu kupovinu.

Kupoprodajni ugovor o
kupnji zgrade sinagoge
(GMK - 4722)

Sinagoga kao Omladinski dom (fototeka Gradskog muzeja Križevci, foto: Zoran Hamer)

Sinagoga danas (fototeka Gradskog muzeja Križevci, foto: Zoran Hamer)

Grad Križevci je 30. siječnja 2013. godine potpisao ugovor o rekonstrukciji zgrade bivše sinagoge, a realizacija istoga krenula je u siječnju 2014. godine. Svečano otvorenje preuređene zgrade bilo je 18. rujna 2014. godine. Danas zgrada bivše sinagoge služi kao turističko-informativni centar te u njoj "stanuju" razne udruge (Zajednica sportskih udruga, Zajednica tehničke kulture, Križevačka mažoretinje, Volonterski centar). Rekonstrukcijom je zgradi vraćen u velikoj mjeri nekadašnji izgled sinagoge, a time i dio nekadašnjeg sjaja te je trenutačno ova najatraktivnija zgrada na Strassmayerovom trgu.

Obrazovanje

Od prvih doseljenja u Križevce Židovi su vodili brigu o obrazovanju mladih naraštaja. U početku učitelji su bili i vjaraoučitelji. Kasnije škole vode rabini. Židovi su 12. svibnja 1876. dobili i službenu dozvolu za osnivanje i vođenje vjerske škole, a njome je rukovodio rabin Leopold Lavoslav Löw. Nastava se održavala na njemačkom jeziku, kasnije ipak nastavnici jezili postaje hrvatski. Međutim, u Križevcima su se židovska djeca školovala i prije službene dozvole.

Školska svjedočba
Vatroslava Schönbauma
iz 1864. – u potpisu
učenika Kvirin Vidačić
(GMK – 6300)

U Gradskom muzeju Krizevci čuva se nekoliko svjedočbi iz ranijih razdoblja. Tako vidimo da je 31. svibnja 1863. Jakob Friedman rodom iz Zrnovec iz Popovače, 16. godina star, lužnarski segert, pokazao je ovdješnjoj glavnoj učionici 3. razred marljivo, ponašao se je kroz vrijeme svega segertovanja dobro. U potpisu svjedočbe je Stjepan Hudac kao učitelj 3. razreda i rabin s. l. Weissenstern.

Vatroslav Schönbaum, izraelitkog vjeroizpovedanja, učenik četvrtog razreda opetovane učionice u Krizevcima prisustvovao je vrlo marljivo tečajem tih školskih godina javnim predavanjem, ponašao se je u čudorednosti vrlo dobro i naučio je uz vrlo dobre duševne sposobnosti i uz dobro nastojanje učevne predmete [...]. dobiva svjedočbu prvog reda 19. studenoga 1864. godine. U potpisu svjedočbe je učitelj Kvirin Vidačić.

Treću svjedočbu, koju posjeduju Krizevački Muzej, dobio je Samuel Kurshner iz Varaždina, 18. god. star, izraelitkog vjeroizpovedanja, učenik četvrtog razreda opetovane učionice u Krizevcima prisustvovao je marljivo tečajem jedne školske godine 1869/70. javnoj školskoj nastavi, ponašao se je u čudorednosti pohvalno i naučio je uz dobre duševne sposobnosti i uz prekidnu marljivost propisane učene predmete. Svjedočbu je potpisao Kvirin Vidačić, a uučena je učeniku 30. lipnja 1870. godine.

U razdoblju od 1920. do 1941. godine u Krizevcima je živjelo 11 visokoobrazovanih Židova, što je popriličan broj s obzirom na židovsku populaciju u gradu: rabin dr. Maks Engel, pijanist dr. Branko Grossman, Feliks Weinberger, liječnik i lekarnar mr. ph. Milan Margulit, mr. ph. Leo Šajer (Scheyer), zubar dr. Julije Handler, izraeliti inž. Hinko Pscherhol, mr. ph. Zvonimir Schwarz, kompozitor i pravnik Alfred Schwarz, liječnik dr. Dragutin i dr. Đuro Weisz.

Nadgrobni spomenik
križevačkog rabina
Lavoslava Löwa na
starom židovskom groblju
u Križevcima (arhiva
Gradskog muzeja
Križevci, foto: Zoran
Homen)

Kao što je ranije spomenuto za vjersku životinju su se rabini - kanton, a kasnije knižari, koji su poznavali judaizam. Po osnutku križevačke Židovske općine spominje se pomenom rabin Wolf Levi u 1865. Josef Bohm Od 1865. do 1895. u vjerskom životu križevačkih Židova bio je Leopold Lavoslav Low. Njega je naslijedio dr. Meir Maks Engel, koji je bio jedan od najobrazovanijih. Rješenjem ministra pravde od

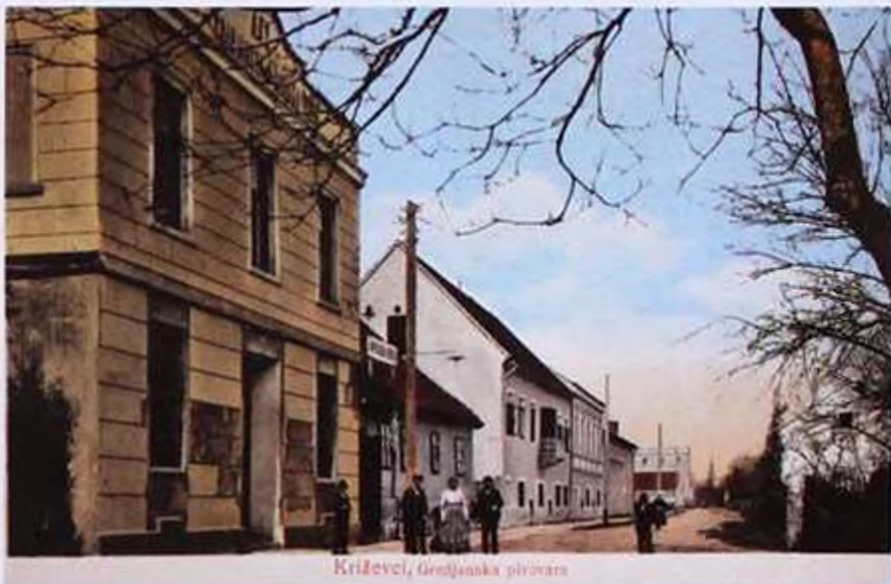
8. listopada 1938. nije bio predviđen rabinom za Križevce te su Križevci potpali pod nadzor rabina iz Bečeva. Tako je na vjerskim i obiteljskim pitanjima djelovao Branko Grossman, koji je tu dužnost obavljao do 1940., a nakon njega do travnja 1941. jednom tjedno je dolazio bečevaški rabini dr. Ginsberg.

Židovski obrti i trgovine u Križevcima

Ono po čemu su Židovi do danas ostali poznati je njihova trgovačka, obrtnička odnosno ekonomska djelatnost. Naime, u Križevcima, točnije od križanja ulice Račkoga i Praške, pa se do današnje Gradske kavane nema objekta u kojemu nije djelovao bar jedan obrtnik, a da nije bio u vlasništvu nekoga od židovskih obitelji.

Na temelju izvještaja Križevačkog obrtnog nadzornika o pregledavanju obrtnih i tvorničkih poduzeća u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji možemo saznati obrtnike koji su obitavali u Križevcima od 1895. do 1918. godine.

Dok se 1895. u Križevcima djeluje pivovara i mlin Antuna Katza, tiskara i knjigovodstva Gustava Neubergera te tvornica kafa i molata Hinka Schwartza. U razdoblju do 1900. izvještaj spominje tvornicu kafa i štapova s parnim motorom u vlasništvu Hinka Schwartza,

Križevci, Gradjska pivovara

tiskara i knjigovodstva Gustava Neubergera, pivovara i porobljeni bratje Ketz. Godine 1905 i dalje djeluje tvornica kupa i sapuna, ali sada proizvodi i specijalne vrste sprave, a i dalje je vlasnik Vilko Schwartz. Vilko Schwartz postao je vlasnik tiskara i knjigovodstva Gustava Neubergera, ali ča tiskara i dalje nositi Neubergerov naziv.

Pivovara Ketz i ulica
IZAM - 3960

Vilko Schwartz, vlasnik
tiskare Gustav Neuberger
(arhiv obitelji Vukelić)

Nekadašnja tiskara
Gustava Neubergera,
kasnije vlasnika Vilko
Schwartz (fototeka
Gradskog muzeja
Križevci, foto: Zoran
Hamerl)

Neubergerova tiskara počela je s radom još 1878. godine. Tiskala je sve vrste tiskanih za javnu i privatnu upotrebu, posvećenih stručnjacima i vjerskim, trgovačke objave itd. Bila je smještena u Zakmardijevoj ulici na broju 13, gdje se danas nalazi tiskara Grafomat.

Unutrašnjost Schwartzove tvornice klapova i kula (fototeka Gradskeg muzeja Križevci)

Unutrašnjost Schwartzove tvornice klapova i kula (fototeka Gradskeg muzeja Križevci)

Tigovina braćom Bernharda Mastera (GNK — 6219)

Hanka Schwartz i obitelji iz tvornice drvene mlina (fototeka Gradskeg muzeja Križevci)

Godišnji kapacitet pilane bio je 6.000 m³. Tvornica je zapošljavala od 20 do 80 radnika. Nazalost, tvornica je izgorjela 1903. godine, a na njenom mjestu vlasnik je izgradio mlin te osnovao tvrtku "Prvi križevački paromlin i paropila Hinka Svare i sinovi". Modernizirao je opremu s kojom je mljeo žito. Kasnije je i ova zgrada izgorjela. Zanimljivo je da je zbog mogućih požara u sastavu tvornice postojala Dobrovoljna vatrogasna društvo, a čemu svjedoči sig na jednom sačuvanom dopisu iz 1912. godine koji se čuva u križevačkom Muzeju. Mlin je ponovo izgrađen između 1912. i 1913. godine. Dio opreme je bio spašen u požaru, pa je korišten u novom pogonu, a dio je puk nabavljen. Mlin je radio sve do 1927. godine.

Novište Miroslava Štefanića
(bivša ul. Gradskog
muzeja Križevci)

Novište Josipa Goldbergera
prije u Zakmardijevoj ul. i
ul. SIVNIK - ŽRKA

Godine 1907. u Križevcima je osnovana tiskara u vlasništvu **David Goldbergera**. On je vodio njegovu djecu **Josip Goldberger**. Izgradila se u zgradi stare škole u Zakmardijevoj ulici, a zapošljavala je jednu radnicu na stroju i opremi.

Posjedovali su dva tiskarska stroja. U suradnji s Neubergerovim tiskarom Goldbergerova je tiskala razglodnice Križevaca i okolice. Također, kao nakladnik razglodnica

javila se i tvrtka "Jakob Breyer i sinovi", koja je egzistirala na Nemečevom trgu, a ista se bavila i trgovinom mješovitom tabom.

Bio se time bavili trgovачkin djelatnici **Alex Breyer** i sinovi. Bavi su se veletrgovinom alkoholnih pića, pšeničavcem, vinom i rakijom.

Posjedovali su skladište novila i starih vina iz vlastite proizvodnje kao i velik izbor dalmatinskih vina. Trgovinom se bavili i braća **Ignatz i Jakob Hirschl**. Ignatz je radio trgovinu pamudnom, manufakturnom i galanterijskom tabom. Imao je veliki izbor konfekcija i šešira

Tvrka (Jakoba Breyera)
 xizovi na uglu
 Nemeckévoj ulice i
 Julacickéve ulice
 (GMK - 8184)

Trgovina Alexa Breyera u
 Julacickévoj ulici
 (GMK - 7453)

za gospodu, gospode i djecu. Trgovina je bila smještena u kući Mirka Benjama i Ignatzaov sin Vatroslav Hirschl preuzeo je trgovinu 1906. godine. Jakob se pak bavio trgovinom gospodarskih strojeva poput sječačara, mlatila, vetrenica, plugova i sl. drugih strojeva i pokućstava

Max Pscherhof se bavio trgovinom manufakturnom: počinom robom. Trgovina je utemeljena još 1848. godine. Prodavali su platna, sa. pribor za krojačice, nakite u svil. i čipri. sagove, suncobrane, košulje, rukavice te muške i ženske šetnje. **Flora Pscherhof** također je držao trgovinu tekstilom i priborom, smještenu u Jakobićevoj ulici. **Robert Pscherhof** pak, imao je trgovinu odjećom i tekstilom koja se nalazila na mjestu današnje Zajmardijeve br. 5

Trgovina Roberta
Pscherhofa i Salomija
Grossmana u Zajmardijevoj
ulici 1848 - 1853

Danasnja Jakobićevo
ulica i trgovina i
cahijevca Simovca Drag
ovca trgovina Jakobiće
ulici i Jakobić Majera
Simovca. Najpoznatiji vje
ni majerica. Jakobić ul
nastao je trgovački i
pokriveni Krizevci, na
to je ulazila i ulazila Franje
Harvata kojemu je banik
Nedeljko Čaboglav pokrenuo
prvu kamenu ulicu 1861
godine. (Gim. - 5182)

Trgovina Aleksandra
Goldschmida na uglu
Smetanovineg trg i
Križevci 1876
(JAMC-STRZ)

U istoj zgradi još tridesetih godina 20. st. trgovinu konfekcije, manufakturne robe, šešira i čarapa imao je **Samojlo Grossman** (na mjestu današnjeg kafea i restorana Opat, pral).

Kafa i trgovina **Žige Klarica** koji je stizao odjeću i konfekciju bila je smještena na današnjem Nemčicevom trgu gdje se danas nalazi Podravska banka.

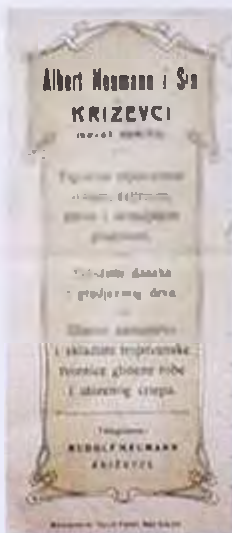
Prodaje vina i vinariju na veliko dizao je **Ljudevit Strauss**, ali je **Alexander Goldschmidt** u svojoj trgovini prodavao beluzi, stakle, porcelan, svjetlo, umjetnu robu, kolonijalnu i četinarsku robu te sve vrste boba. U Goldschmidtovoj trgovini mogle su se kupiti i puške, samokresi, naboji, lovačke potrepštine. S kolonijalnom i mirodijskom robom još je trgovao **W Fischer**.

U trgovini **Berkeš i Pollak** koja je bila smještena na Smetanovinskom trgu (danas KTCov Dječji centar Ivana), moglo se kupiti svježe brašno, kava, svijeće i ostale mirodije. Kasnije je tamo djelovao u njihovom vlasništvu i željezara (željeznarija). Dan danas stari Križevčani navedenu zgradu nazivaju "željezaram" jer je tamo bila željezara "Trgovačkog" Križevci sve do početka Domovinskog rata. U trgovini Berkeš i Pollak vidli se i ostali svi vrste vijednosnih papira te svakovrsnog inozemnog papirnatoog novca te srebrnog i zlatnog novca.

Ignacio Bežak - Pofok
u Beogradu, 1901. g.
[GPK - 5929]

Trnina i radevinim
[GPK - 5901]

Jakob Neumann poslovaao se sivena kupa i utovarivao se u jednom dijelu i u svakoj kraljevini. Albert Neumann i sin vodili su trgovinu građevinskim materijalom, koja se nalazila na samom jugozapadnom uglu Strassmayerovog trga, na mjestu današnje Gradske kavinice. Uzimali su narudžbe za posluživački dvostuko uzlijebljeni strop i prodavali ga

Ignac Schönbaum poslovaao je željezo, mironolije te voće i povrće, a u njegovoj trgovini mogli su se kupiti solenasti bunke i kamani ugljen. Trgovina se nalazila u Jelačićevoj ulici, na mjestu današnje "Vodotehne", a čemu svjedoče sačuvane stare razglednice s uslikanom trgovinom. Razglednice su tiskane u vlastitoj nakladi trgovca Schönbauma

jednu od ljekarni držao je i Židov Milan Margulit "Križevački Margulitov prašek za svinje" prodavao ga na hrvatsko-slavonskom, ugarskom, istarskim, banskim i dalmatinskim gospodarstvima i postigao je dobar uspjeh. Ljekarna se nalazila na istočnoj strani današnjeg

Memorandum na dopisu trgovca Alberta Neumana (GNK - 4892)

Prodavaonica trgovca Schönbauma u Jelačićevoj ulici (GNK - 4566)

Reklama Margulitova praška za svinje u Slavoniske-križevačkom tjedniku iz 1904. godine (GNK - 7529)

Brennerov Grand hotel
i skulptura Strassmayerova
trga (GMK – 8034)

Trgovina Marka Breyera
na mjestu prije Brennerova
hotela (GMK – 4438)

Nemčićevog trga. Na starijima razglednicama sačuvana je vidljiva reklamna tabla s nazivom Ljekarna.

Kao postolari djelovali su Moses Šubinski i Trautman Pavao Mesari, slani nar i telečari bili su Vatroslav Hirschl i Julio Jakob Lustig. Krojačku obrt držali su Josip Steiner i Dragutin Weinberger.

Prvi gradski hotel i kavana držao je Josip Brenner. Hotel se nalazio na uglu Strassmayerovog i Nemčićevog trga, a danas je tamo Erste banka. Svoj hotel smjestio je u zgradi u kojoj je ranije imao poslovne prostore Marko Breyer o čemu nam svjedoči jedna sačuvana, rijetka razglednica u vlasništvu Muzeja.

Društveni život

Na području Križevaca djelovale su i razne židovske organizacije i cionistički pokret. Već je ranije spomenuto da je Hevra Kadiša prva židovska organizacija, koja je osnovana u Križevcima i to još 1840. godine. Dr. Dragutin Weisz kao bečki student došao je pod utjecaj Herzegovinog cionističkog pokreta te je postao pristalica njegovih ideja. Iako je 23. veljače 1907. u Križevcima utemeljen "Cionistički klub" a koji su uz dr. Weisza osnovali još Dragutin Pscherhof, Ijudovita Strauss i Karlo Rosenthal.

Zaslugom "Cionističkog kluba" 1913. godine osnovano je i omladinsko društvo "Bnei Israel" koji su vodili Vilim Hirschl, Slavko Hirschl, Oskar Klein i Feliks Weinberger, a od 1925 djeluje kao "Židovsko književno društvo za omladinu". Nakon Prvog svjetskog rata cionističku organizaciju vodili su Ludovik Strauss, Robert Pscherhof i Feliks Weinberger. "Keren Hajesod" bila je organizacija za izgradnju u Palestini, a križevački podružnici vodili su Feliks Weinberger, Zdenko Hirschl i Ladislav Hirschsohn.

Delatara Hirschl bila je na čelu Izraelskog (Gospojinskog) dobrotvornog društva, koje je osnovano 1908. godine. "Hrvatsko gospojinsko društvo" osnovano je 1913. godine kao zajednička organizacija židovskih i nežidovskih žena. Na čelu je bila Štelarije pl. Pomper, a u odloru su bile, između ostalih, Olga Breyer i Ružica Margulit. Godine 1921. predsjednica je postala Vjera Breyer, koja se istaknula kao utemeljiteljica dječjeg vrtića u Križevcima.

U Križevcima je 1927. godine osnovana organizacija WIZO odnosno **Ženska cionistička organizacija**. Za predsjednicu je bila izabrana Augusta Weiss, a među aktivisticama bile su Adela Weiss, Zora Hirschberger i Vera Schwarz.

Aktivnosti Židova prisutna je i u ostalim sferama društvenog života. Povodom pedesete obljetnice od osnivanja Gradske čitaonice u Križevcima održana je u veljači 1891. godine svečana sjednica na kojoj je donesena odluka o gradnji nove zgrade, a za gradnju se brinuo "Gradjevni odbor narodne čitaone" kojemu je predsjednik bio Marko Breyer, a blagajnik Vatroslav Breyer dok

je među odbornicima bio i Židov Dragutin Fišer.

Godine 1930. osnovano je Društvo za podupiranje siromašnih učenika državne realne gimnazije u Križevcima. Na osnivačkoj skupštini sudjelovala je 71 osoba, a od tog broja 21 je bio Židov: Josip Brenner, Marko Deutsch, Josip Goldberger, Aleksandar Goldschmidt. Samojlo

Zgrada Dioničke čitaonice, nekad u vlasništvu Marko Breyera (fotografija Gradskog muzeja Križevci, foto: Zoran Hamlen)

Grossman, dr. Julije Handler, Hinka Herman, Vlasto Hirschl, Zdenko Hirschl, Žiga Klarič, Šandar Marguli, Ivo Neumann, Eric Pollak, Robert Pscherhof, Vilim Rotter, Leo Scheyer, Adolf Schorbaum, Hinka Schwarz, Vilim Schwarz, Ljudevit Strauss i dr. Dragutin Weisz.

U održanju i razvoju križevačkog gospodarstva vrlo veliku ulogu odigrale su i štedionice u čijem radu su, između ostalih, sudjelovali i Židovi. **Dionička štedionica u Križevcima** osnovana je 1872. godine kao pobočnica Austro-ugarske banke. Prvi predsjednik bio je Aleksandar pl. Fodroczy, dok je podravnatelj bio Marko Breyer, koji 1908. godine postaje ravnatelj, a na taj funkciji bio je i 1913. godine.

Narodna štedionica d. d. u Križevcima je osnovana 1898. godine. Predsjednik je bio Gjuro Šooš, potpredsjednik je bio Albert Neumann, ravnatelj Anton Katz, dok je pomoćni knjigovoda bio Alois Hirschl. Godine 1913./14. među činovnicima, koji rade u štedionici navodi se i Vjekoslav Hirschl.

Hrvatska štedionica d. d. u Križevcima osnovana je 1909. godine, a njezin upravitelj bio je Alexander Goldschmidt.

Stradanje križevačkih Židova

HOLOKAUST

Pod nazivom holokaust označava se genocid nad Židovima koji je proveden u Drugom svjetskom ratu. Uspostavom marionetske Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941. u naše područje, nažalost, bilo je poprište holokausta u kojemu su stradali i križevački Židovi.

Predstavnici novih, ustaških vlasti donose odluke prema kojima su Židovi trebali predati vlastima radioaparate. Nakon četrnaest dana donesena je odluka od tzv. kontribuciji, odnosno uzimanje zlatnina, srebrnina i osobnog nakita te štednih i drugih vrijednih pokretnina. Oni Židovi koji su radili u državnim službama ili poduzećima dobivaju otkaz. Sredinom svibnja 1941. donesena je odluka o nošenju posebnih znakova. Najprije su to bili četverokutni žuti komadi tkanine s okrenutom Davidovom zvijezdom i velikim slovom Ž, koji se nosio na prsima i na leđima. Kasnije su ih zamijenili okrugli metalni znakovi koji su se nosili samo na prsima.

Krajem travnja 1941. donesena je odluka o oduzimanju hrane i rabinske kuće od židovske općine Hram je devastiran. Gospođa Adela Weisz uspjela je spasiti dio arhiva i dvije torbe koje su bile pohranjene kod obitelji Klapach. Dr. Renee Weisz Maleček poklonila je te dvije torbe zagrebačkoj Židovskoj općini 9. prosinca 1986. godine. Tijekom devastiranja izbijeni su i stupići na kojima je stajalo Deset Božjih zapovijedi. Fragmente tih ploča čuvala se u

Židovski znak na žutoj tkanini s Davidovom zvijezdom i velikim slovom "Ž" i kasnije metalni žuti znak okruglog oblika s velikim slovom "Ž" (privatno vlasništvo Renee Weisz-Maleček)

privatnoj arhivi obitelji Weisz kod dr. Renee Weisz Maleček.

Po završetku školske godine 1940./41. židovskoj djeci je zabranjeno daljnje školovanje, a uveden je i policijski sat od 19.00 do 7.00 sati.

Od lipnja 1941. godine židovske žene su upućene na prisilni rad. Dr. Renee Weisz Maleček navodi kako je nadzor nad tim ženama vršio Zvonko Richter, koji je nastojao što više olakšati ženama te im nije dodjeljivao teške poslove.

Sredinom lipnja 1941. muški članovi križevačke židovske zajednice u starosti od 18 do 50 godina bili su odvedeni. Jedino je dr. Duja Weisz (otac gore spomenute dr. Renee Weisz Maleček) bio izuzet, zbog pomanjkanja liječnika u široj križevačkoj okolici.

"Od proljeća 1942. počeli su strah posebne dopisnice zatočenika iz Stare Gradiške i Jasenovca. Bile su to maibe za hranu i upiti o bliznjima. Budući da je otac radio u privat-

noj praksi, dabivao je često prehrambene proizvode umjesto plaće pa smo hranu koja se mogla održati više dana pakirati i slati poznatima i nepoznatima. Saznali smo da se i u drugim gradovima odvijala isto drama. Ne znam koliko su moji roditelji znali što se događa u koncentracijskim logorima. Vjerujem da je otac bio informiran, ali je želio postojati baka i majku, a posebno

mama. Kad bi moji roditelji saznali da se sprema neka ustavska akcija, skrivajali su me kod prijatelja. Jedino ohrabrenje u tim teškim i depresivnim vremenima bili su vijesti radio Londona, koje smo pažljivo uz veliki rizik slurali kod naših dobrih i hrabrih susjeda. Mnogo kasnije,

to je bilo saznanje da su na Kalniku formirane partizanske jedinice. Maj je otac, dr. Duro Weisz, uz veliki rizik krišom slao lijekove i zavojni materijal na Kalnik. Umro je krajem 1944. godine pa smo od Židova u Križevcima ostali samo baka, mama i ja. Trebalo je preživjeti i dočekati kraj rata. Tako smo i mogli kasnije posvjedočiti o ovim tragičnim događajima", piše dr. Renka Weisz Maleček u monografiji "Židovi u Križevcima", objavljenoj 2012. godine.

Žrtve Holokausta Židovske općine Križevci popisani su u knjizi Miroslava Štrob "Židovi u Hrvatskoj

Pratimo plaću na ordinaciji dr. Duro Weisza (sačuvano u obitelji Renke Weisz-Maleček u Zagrebu)

Dopisnica Vilka Goldbergera iz sabirnog logora u Staroj Gradskoj ulici u Staroj Zagrebu, 1944. godina (arhiva obitelji Weisz)

Židovske zajednice" i monografiji Renke Weisz Maleček "Židovi u Križevcima". Popis je sastavljen na temelju spisa Renke Weisz i Mirka Pschicholca te na temelju listi Jevrejskog istraživačkog muzeja u Beogradu.

Prima popisu dr. Renke Weisz Maleček prethodilo je 18 Židova križevacka Židovske općine: Sarleka Goldschmidt, Brata Grossman, Mstkanija Hirschl-Wagshal, Zdenko Hirschl, Zora Hirschberg, Mirka Pschichol, Branko Šubinški, Altmel Schwarz, Robert Schwarz, Vjera Schwarz, Vladimir Schwarz, Zvonimir Schwarz, Noka Štrajgl, Otto Strauss, Gurka Strauss, Augustus Weisz, Adela Weisz, Renka Weisz.

Danas u Križevcima ne živi više niti jedna Židovska obitelj. Preživjela su samo uspomene, njihove bratke kuće (koje danas uličnu prepoznatljivost gradu i gradskoj četvrti čine) koje se nalazi u predjelu Koruška (na zapadnom ulazu u grad) održava se uvidljivim zahvaljujući obitelji dr. Blanka Šolc-Binica jer se nalazi u njihovom voćnjaku. Tamo se potražilo da 1899. godine, njegovu dalaču općina je nazvala Židovska općina u Zagrebu, koja je katoličarski stanovnik gradnja, nema predviđenih sredstava za njegovo trajno uređenje. Na križevackom gradskom groblju nalazi se i neke Židovske groblje i spomenici koje je projektirao 1910. Stjepan Podhorski (inače autor Hrvatskog doma u Križevcima i obnovu crkve sv. Križa). Tamo su još (ispred arkada), obiteljske grobnice Židovskih obitelji koje su živjeli u Križevcima do Holokausta i na njima možemo pronaći poznate Židovske priimeke mnogih dobrih i zaslužnih pojedinaca o kojima i ponosom pisano i u ovom listu. Na stradalima Židovima i sv. ratu podvignu nas voljni spomenik podignut našim ljudima od arkada.

U samom centru grada, na Stroussbergovom ligu, trajno će nas podsjećati na neobnovljenu značajnu i uspješnu Židovsku zajednicu u Križevcima obnovljena zgrada bratke unučjake, danas u drugoj namjeni, ali izvorna u najbližem mogućem izvornom izgledu koje je isto postala najatraktivnijom zgradom središta grada.

ISTAKNUTI KRIŽEVAČKI ŽIDOV I

Lavoslav Breyer (24. 04. 1865. – 20. 09. 1928.)

Rođen je u Križevcima. Poznat kao slikar i fotograf. Školovao se u Saskoj (Mittweiden) i Austriji (Klagenfurt), gdje se usavršavao u bravarstvu i elektrotehnici. Neki vrijeme je radio u Berlinu u tvornici "Siemens". Godine 1892. u Zagrebu otvara svoj fotografski atelje u današnjoj Prater ulici.

Bio je suradnik u ateljeu "Moserer and Breyer" do 1898. godine. Kasnije se bavi slikarstvom. Više je puta duže boravio u Parizu, gdje je pretežno slikao, ali i izrađivao porcelane u majstorskoj radionici. Živio je bečkim izdruživanjima se slikarima kojima djela velikih majstora. Nakon putovanja priredio je izložbu u matricama Španjolske, sjeverne Afrike i Njemačke, koja je održana u Zagrebu 1916. godine. Ostao je i veduta starih hrvatskih gradova.

Mirko Breyer (23. 10. 1863. – 29. 12. 1946.)

Rođen je u varoždinskoj Križevcima polazi osnovnu školu, a dalje u žu gimnaziju i trgovačku školu polazi u Varoždinskoj Zagrebu i Trzinu. Sin je Marike Breyer, najdugovječnijeg predsjednika križevačke Sinjske općine. Godine 1890. stupio je kao poštom drug u očevu trgovinu u Križevcima, a 1903. preselio se u Zagreb, gdje sljedeće godine otvara nakladnu i kamaronu knjižaru i znanstveni antikvarijat pod nazivom Slavonici (hrvatski) znanstveni antikvarijat. Upravnik je "Obnova", jugoslavenskoga nakladnog društva (1929.–1940.). Od 11. studenoga 1941. do 10. travnja 1942. zatvoren je u Staroj Graditzi s grupom slobodnih zidara kojima je preotepio prije Prvog svjetskog rata.

Nakon rata do proljeća 1946. bibliotekar je Nakladnog zavoda Hrvatske. Bio je član Društva hrvatskih književnika, PEN kluba, predsjednik Kluba knjižara i prvi predsjednik antifašističkog udruženja Narodni rad, povjerenik Antifašističkog saveza u Zagrebu, član Hrvatskoga glazbenog društva u Kninu, Hrvatskoga glazbenog zavoda, Društva umjetnosti, Bratovštine hrvatskih ljudi u Istri, Matice hrvatske. Radova iz književnosti kulturne povijesti, istarska i bibliografska objavivao je u brojim publikacijama. Družba "Braća Hrvatskoga Zmaja" podigla mu je 2000. godine spomen-plotu u Križevcima.

Većina književnika
Lavoslav Breyer na
pokrštenjima u
Križevcima. Slika
od strane
Križevčanin
Križevci

Mirko Breyer
Križevci
Križevci

Vilim Breyer (28. 11. 1863 – 24. 04. 1911.)

Pravnik u Križevcima. Bio je predsjednik pjevačkog društva "Zvona" u Križevcima.

Jolanda Brichta (11. 04. 1903 – 23. 07. 1999.)

Rodena u Križevcima. Maturirala je u Zagrebu, a na zagrebačkom Filozofskom fakultetu diplomirala englesku i romanistiku. Preživjela je holokaust. Bila je zatočena u logoru na Rabu. Radila je kao nastavnica u Glini. Godine 1976. dobitnica je državne nagrade "Ivan Filipović". Autorica je brojnih udžbenika za osnovne i srednje škole, a neki su doživjeli i dvadesetak izdanja. Umrla je u 96. godini i sahranjena na Mitrogaču.

Josip Brenner (17. listopada 1870 – 22. 09. 1936.)

Rodeni Križevčanin. Osnivač je i vlasnik prvog hotela i gradske kavane u Križevcima, koja je bila smještena na uglu Strassmayerovog i današnjeg Nemčićevog trga. Nasljedio ga je sin Ostoja.

Brennerov Grand hotel s
sjeverne strane
(1911. – 1912.)

Križevci, Nemčićev trg

David Goldberger (01. 06. 1861 - 9. 03. 1930.)

Vlasnik tiskare i knjigovežnice u Križevcima, koju je osnovao 1907. godine. Bio je i vlasnik posudbene biblioteke. Tiskaru nasljeđuje njegov sin Josip Goldberger. Tiskara se nalazila u zgradi stare škole (danas trgovina Amadeus) u Zakmarkljevoj ulici br. 5, a u suradnji s tiskarom "Gustav Neuberg" (kasnije št. Vilka Schwartz) tiskara je izradivala razglednice Križevaca, koje se danas mogu pronaći u fondusu Gradskog muzeja Križevci.

Milan Margulit (17. 04. 1897 - 1941?)

Viećica ljekarne "Svetom Trojstvu" vlasnika Milana Margulita (arhiv obitelji Weiss)

Poznat apotekar u Križevcima. Apoteka mu se nalazila na istočnoj strani Nemčićevog trga. Gradonačelnik Križevaca od 1933 - 34. Početkom rata je kao vlasnik apoteke u Križevcima davao lijekove za partizane na Kalniku, zbog čega je proglazan, uhvaćen i odveden u logor na Đurici u Koprivnici. Od tada mu se gubi trag.

Alfred Schwartz (21. 04. 1907 - 21. 11.

1986.)

Pravnik i kompozitor ozbiljne glazbe. Rođen je u Križevcima. Već sa sedam godina počeo svirati klavir. Uz gimnazijsko obrazovanje u Zagrebu nastavio je učiti klavir u klasi Ernesta Krautaha na Srednjoj školi Muzičke akademije. Diplomirao je i doktorirao na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Upisao je i studij dirigiranja na Visokoj školi Muzičke akademije, a studirao je i kompoziciju u klasi Blagoja Boriša. Publici se predstavio 1930. godine svojim prvim gudačkim kvartetom. Alfred Švarc pripada skladateljima koji su u vrijeme kada hrvatskom glazbenom scenom dominirao neonacionalni smjer, odabrali vlastiti skladateljski put koji se temelji na karnoromantičkim i tada važnim skladateljsko-tehničkim izričajima. Budući da se razočarao u glazbi, vraća se u Križevce 1933. godine te se zaposlio kao odvijemik. Za vrijeme zatočeništva u Osnabrucku vodio se glazbi, gdje je vodio zbor logoraša. Skladanju se vraća 1950. godine. Od 1945. do 1969. bio je sudac u Glini. Napisao preko 100 djela, za koja je dobio brojne nagrade

Tragična uvertira 1961, Na dnu 1961, Jumejume – druga nagrada Saveza jevrejskih opština Jugoslavije Beograd, *Pjesma o poginuloj djevojci* – 3. nagrada *Stevan Mokranjac* 1970. itd. Djela su mu izvedena od V. Ruždaka, P. Gvozdičeve, D. Lukića i drugih. Umro je u Križevcima 21. studnoga 1986. godine. Pokopan na gradskom groblju.

Dr. Dragutin Weisz
(arhivski snimak)

Dragutin Weisz (01. 05. 1867 – 29. 06.

1940.)

Liječnik u Križevcima, gdje je radio više od 50 godina. Jedan od utemeljitelja Društva za podupiranje siromašnih učenika. Besplatno je liječio sirotinju i sve sportaše. Zbog osobitih zasluga za vojničku sanitetsku njegu 1916. odlikovan je počasnim znakom Crvenog križa. Ordinacija mu se nalazila na početku današnjeg Strossmayerovog trga, na mjestu gdje se danas nalazi ljekarna.

Duro Weisz (08. 01. 1899 – 22. 9. 1944.)

Sin Dragulina Weisza. Također liječnik. Tijekom Drugog svjetskog rata potajno je liječio i obavljao opskrbu partizansku bolnicu i pomagao u organizaciji sanitetske pomoći za partizane. Pomagao paketima hrane križevačke Židove odvedene u logore. Zbog pomanjkanja liječnika na širem križevačkom području gradske ustaške vlasti pošteđele su njega i njegovu obitelj progona.

Zlatko Weisz (23. 11. 1896 – 21. 10. 1942.)

Sin dr. Dura Weisza. Rođen je u Križevcima. Po zanimanju je bio bankovni činovnik. Trgovački školu je završio u Beču, a tijekom Prvog svjetskog rata ostao je bez noge. U Križevce se vratio 1921. godine. Osnovao je srednjoškolski klub Viktoriju, prvo s nogometnom sekcijom, a kasnije i s drugima kao što je bio, npr. njemu omiljeni šah. Bio je urednik Šahovskog glasnika.

Renée Weisz Maleček (06. 09. 1930.)

Dr. Renée Weisz Maleček
u svom domu u Zagrebu
(foto: Zoran Homen)

Doktorica je znanosti, primarius, specijalist mikrobiologije s parazitologijom. Kćer dr. Đure Weisza Diplomirala je na Medicinskom fakultetu u Zagrebu 1955. godine. Od 1956. do 1960. radila je kao liječnica u Domu zdravlja u Križevcima i Zagrebu. Završila je postdiplomski doktorski studij 1974. godine. Specijalizirala je mikrobiologiju i parazitologiju. Usavršavala se u Danskoj, u Britaniji, Nizozemskoj, SAD-u, Švedskoj i Rusiji. Od 1964. radila je u Imunološkom zavodu u Zagrebu kao voditeljica Sektora za pretrađivanje virusnih preparata. Na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu 1974. postala je asistentica, 1978. stiče primarijat. Znanstvenom savjetnicom postaje 1979. godine. Od 1988. godine je u mirovini. Znanstveni i stručni interesi su joj: atenuacija i komparativna ispitivanja svojstava vakcinalnih sojeva virusa rotavirusa, rubeole i parotitisa, primjena novih supstrata i metoda, miješane virusne vakcinacije itd. Autorica je 54 znanstvena i stručna rada te 3 nastavna teksta.

Sudjelovala je na raznim domaćim i inozemnim kongresima. Članica je HLU-a, Društva mikrobiologa Hrvatske i Akademije medicinskih znanosti Hrvatske. Nagradena je Ordenom rada sa zlatnim vijencem i Plaketom Imunološkog zavoda. Bila je više od 20 godina članica Vijeća Židovske općine Zagreb i dugogodišnja članica Kuratorija Doma za ludojavu Lavoslava Schwarza. Za svoj rad u Židovskoj zajednici primila je dvije Megile zahvalnice. Bavi se socijalnim radom u Židovskoj općini Zagreb i sudjeluje u radu Udruge Holokausni preživjelih. Autorica je monografije *Židovi u Križevcima*, objavljene 2012. godinu. Živi je svjedok života i stradanju križevačkih Židova.

Predsjednici Židovske općine u Križevcima**Adam Breyer (predsjednik od 1844. g.)**

Osnivač i prvi predsjednik križevačke Židovske općine, koja je osnovana 1844. godine. Nema podataka do koga je bio predsjednik. Značajan je po tome što je u svom domu uređio prvu bogomolju, koja se koristila do podizanja sinagoge 1895. godine. Sudjelovao je u osnivanju humanitarnog društva Hevra Kadisha u Križevcima kao i kod osnivanja prvog židovskog groblja u Karuškoj.

Jakob Breyer | predsjednik od 1869

Budući da nema previše podataka ili ih uopće nema o najranijim predsjednicima židovske općine u Križevcima, znamo samo da je 1869. godine preminuo dugogodišnji zaslužni predsjednik Jakob Breyer. U razdoblju od 1869. - 1875. smjenjivalo se nekoliko predsjednika u kojima nemamo previše podataka odnosno ne zna se previše o njihovoj djelatnosti, a to su bili Lavoslav Pscherhof, Ljudevit Lehenabcher, Maxa Pscherhof i Samuel Deutsch.

Marko Breyer | predsjednik od 1875. - 1913.

Marko Breyer (preuzeto
iz: Klinec Weiss/Maleček
Židovi u Križevcima,
str. 41)

Marko Breyer rođen je 1838. u Križevcima. Otac mu je bio Jakob, a majka Marija, djevojački Hirschsohn. U Varaždinu i Zagrebu izučio je trgovački posao. Oženio se Emom Hahsinger iz Čakovca 1862. godine. Bio je jedan od suosnivača Varaždinskog dobrovoljnog vatrogasnog društva, prvog u Hrvatskoj. Nakon što se stalno nastanjuje u Križevcima, 1868. godine otvara trgovinu pamodnom robom i rukotvorinom u zgradi današnje Erste banke, gdje je Josip Brenner kasnije imao svoj hotel i gradsku kavarnu.

Jedan je od osnivača "Dioničko štedionice Križevačke" utemeljene 1872. godine. Dužnost gradskog zastupnika obnašao je od 1875. do 1905. godine, a bio je i pročelnik građevinskog odbora čime je značajno utjecao na razvitak grada. Dužnost podnačelnika Križevaca vršio je od 1889. do 1895. godine. Zbog svih zasluga odlikovan je kraljevskim odlikovanjem "Krištom za zasluge s krunom", a i sam kralj Franjo Josip ga je osobno primio. Bio je blagajnik i veliki zagovornik društva Civenog križa. U njegovo vrijeme izgrađena je i sinagoga 1895. godine. Godine 1913. umirovljuje se i odlazi živjeti k sinu Mirku u Zagrebu, a prilikom njegova odlaska priređen mu je veličanstveni oproštaj.

Ignjat Breyer | predsjednik od 1913. - 1919.

Naslijedio je na dužnosti predsjednika židovske općine Marka Breyera. Dužnost je obnašao u vrijeme Prvog svjetskog rata.

Anton Katz (predsjednik od 1919 - 1922)

Anton Katz - predsjednik
Židovske zajednice u
općini Križevci od
1919-1922. (Arhiv
općine Križevci)

Rođen je 21. prosinca 1853. godine u Četkoj u Pragu završio srednju tehničku školu i izradio pivarsku proizvodnju. Oženio se Hermiņom Latzer iz Güssinga 1884. godine i doselio u Križevca. U Križevcima je osnovao modernu pivovaru koja je bila smještena u današnjoj ulici Digne Gedenića, a danas je tamo trgovački centar Billa, ugostiteljski objekti i uprava Komunalnog poduzeća. Anton Katz je bio angažiran i u upravi štedionice, bavio se financijskim poslovima Židovske općine te humanitarnim organizacijama. Volonterski je vodio godišnje kontrole rada štedionice, a u Općini je vodio bitku o

obveznicama za gradnju tramaja i upravljao financijskim poslovima. Zbog svojeg humanog djelovanja dobio je epitet "Dobrog Židova", a to je pojam unutar židovske zajednice koje označavaju karakteristične osobe kojima je bila Anton Katz. Preminuo je 2. kolovoza 1923. godine.

Alexander Goldschmidt (predsjednik od 1922 - 1930. i 1936 - 1940.)

Rođen je u Križevcima 13. veljače 1872. godine. Bio je tajnik 10. a predsjednik židovske općine ukupno 12 godina. Poznati trgovac građevinskim materijalom. Trgovina mu

se nalazila na početku Strassmayrovog trga, danas zgrada nasuprot panjivca. U trgovini se prodavalo i željezo, staklo, porculan, svijećnjake, mješovita roba, miriodije, kolonijalna i četinarska roba te sve vrste boja. U njegovoj trgovini moglo su se kupiti puške, samokrese, naboj i lovačka potrepština. Sudjelovao u Prvom svjetskom

Glasnik Aleksandra
Goldschmidta židovske
općine Križevci
mjesec Križevci

skom ratu kao voditelj željezničke stanice u Zagrebu. Bio je dugogodišnji član gradskog zastupstva Grada Križevaca i upravitelj "Križevačke štedionice". Njegov otac Samuel kupio je crkvu Sv. Križa na javnoj dražbi da bi je kasnije poklonio križevačkoj Općini. Alexander Goldschmidt umro je 10. 7. 1939. i sahranjen na križevačkom groblju. Gradski muzej Križevci posjeduje rijetku sačuvanu osmrnicu.

Arnold Hoffman (predsjednik od 1930. - 1936.)

Bio je predstavnik mlade generacije. Otac mu je bio iz Slavonskog Broda, Filip Hoffman. Arnold je po struci bio učitelj, a 1924. oženio je Zlatu Breyer iz Bjelovara. Bio je garljivi cionist i predstavnik novih ideja. Kasnije se odselio u Novi Sad. Za vrijeme Drugog svjetskog rata prošao je logore u Kraljevcima i na Rabu, a s obitelji se priključio NOB-u. Nakon oslobođenja kratko živi u Zagrebu, a drugom Alijom iseljavanja iz dijaspare u Izrael 1948. godine seli se u Izrael, gdje je i umro. U Izraelu žive njegovi potomci, unuci i pravnuci, obitelj Berger.

Ljudevit Strauss (1920 - 1941.)

Posljednji je predsjednik križevačke židovske općine. Poznati židovski aktivist. Bio je vlasnik vinarije na velikoj. U tadašnjim teškim vremenima brinuo se za povremene židovske izbjeglice. On je bio taj koji je morao općinu i hram predati ustaškim vlastima. Sa suprugom Gizelom uspio je pobjeći u talijansku zonu, a umro je u logoru na Rabu 1943. godine. Su pruga se priključila NOB-u sa sinovima Otom i Ervinom koji su do savezničkog oslobođenja bili zatočeni u logoru Ferramonti u Italiji. Ervin je poginuo na sam Dan pobjede 8. svibnja 1945. godine. Gizela se vratila u Križevce, a potom sa sinom Otom odselila u Izrael.

ALBUM

Prva ulica u Križevcima
danas je ulica
KRIŽEVCI

Prva ulica u
Križevcima ulica. Danas je
ulica Jelačićeva ulica
Križevci

Stavba Hinka Schwartz
u Kapelovoj ulici, danas
Imeničarova (IGMF: 6003)

Kula (prva s lijeve strane)
u kojoj je ordinaciju imao
dr. Wetz i u kojoj je živio
kompozitor Alfred Švenc
(IGMF: 4570)

*Ulica Al. Bergmanna i sin
na spomeniku Križeva
između 1890*

*Ulica G. Hala, br. "dvoj
166" do 1914. Križeva
između 1890. 1993*

Կրիվուտ

Կառուցված խրատ

Կրիվուտ

Ֆիլմում ներկայացված տեսք

Տրամադրանքից առ
անդադար (Կրիվուտ ՀԾՄՈՒ)

Տրամադրանքից առ
անդադար (Կրիվուտ ՀԾՄՈՒ)

Stari židovsko groblje
frakcija GMA, ulica
Z. Hornera

Stara židovska groblje:
bnica rabina (avoslava
lavija) (loaleka GVK
gnimla Z: Hamen)

Spomenik palim Židovima u 1. svj. ratu na gradskom groblju u Križevcima (fototeka GMK, snimio Z. Homen)

Židovska arkada na gradskom groblju u Križevcima iz 1910., arhitekti Stjepan Podhorski (fototeka GMK, snimio Z. Homen)

Novo židovsko groblje
na gradskom groblju
u Krizevcima (foto: Miroslav
Švarc, umjetnik Z. Horvat)

Novo židovsko groblje,
grobnica inženjera A.
Goldschmida i
kompozitora A. Švarca

Abraham Hirschman
(1867-1943)
Abraham Hirschman
(1867-1943)

Vjenčana fotografija Vilka
i Olga Svarz, zaručera u
fotoateljehu tatarskoga
Banyera u Zagrebu
iz njihove obitelji Vješica

Wilko Schwarz, vlasnik
škole "Gustava
Mühberga", susedica
Ciga, sinovi Vlado,
Zvonko, sestra Adela
(pravo ime Adela Weisz) i
njezina majka Hermina
Katz (pravo ime Weisz)

Vlasnik poroblina Henko
Schwarz sa svojim
zapaljenicima 1938.
(fotografija GJK)

DODATAK ORGULJE U KRIŽEVAČKOJ SINAGOGI

Marko Đuraković, mag. art.

Zrtača orgulja i orguljske glazbe u sinagogama varirao je kroz povijest zračano od mesta do mesta. Zbog židovstva rad kulturni hrama 70. godine po Kristu, duga vremena glazba u sinagogama nije uopće bila dopuštena. To se praksa počela početi mijenjat od 17. stoljeća. Kao i kod kršćana, proces vlastit "etabliranja" orgulja kao "obrednog" instrumenta bio je dug i postupan. Orgulje ikadliko postoje i u početku se upotrebljavaju samo za ceremonijalne obrede (vierčarica...), a započet se događati tek sredinom 19. stoljeća kada orgulje bivaju dopuštene i dobivaju zapazljivu ulogu i u drugim obredima bez obzira na "signalizaciju" orgulja kao izrazito kršćanskog instrumenta. Kao svaki drugi je opravdanost vrlo brzo su postale sastavni dio reformiranih židovskih zajednica tako Europe, tako i Hrvatske.

Orgulje u sinagogama na području Hrvatske prilično se približio i do vrijeme kao i u susednim sinagogama sredinom 19. te početkom 20. stoljeća. Razlika o srednjoeurop. i kasniji instrumenta s regularnim raspoređenim na jedan ili dva manuala i pedal koji su po veličini i tehnici karakteristična bili slični orguljama građenim za sakralne prostore katoličkih crkava.

Konkretni razvoj orgulja u sinagogama Hrvatske možemo pratiti od druge polovice 60-ih godina 19. stoljeća, tačnije 1867. godine kada su bile prve orgulje dobiva za grebotača sinagoga. Čada to podrazumijevamo s vremenom kada se orgulje masovnije počnu graditi i u europskim sinagogama videti čemo da zidovske zajednice s područja Hrvatske imalo ne zastaju za europskim.

Kritički je bio na području Europe od 1939. do 1945. godine izazvan je i evakuirana razaranja. Genocid, ubijanje i kulturno šteta su ga nadstajala. Nijemci i njihovo savezništvo opravdali su čitavo okupirano područje, proterujući sve nearijevsko stanovništvo te uništavajući do temelja kulturne spomenike te verske objekte. S obzirom da je cijela Europa bila zahvaćena istom sustavom su oštećeni i uništivani i pravoslavni, te, za kulturu, zračno oštećeni i uništivani. Kao što su sinagoge te su uništivani i pljačkani predmeti takovog značenja. Među njima stradale su i mnoge orgulje. U takvom vrtolu od pedeset orgulja sagrađenih za sinagoge na području Hrvatske, danas postoje samo trije, a začinjavajuća je činjenica da se niti jedan od tih instrumenta ne nalazi u prostoru za koji je izvorno bio sagrađen (sinagoga).

Orgulje za križevačku sinagogu sagrađene su 1895. godine, kao opus 494, a djelo su česke gradionice orgulja Gebrüder Pfeiffer. Imaju šest registara raspoređenih na jedan manual i pedal. Registarstva i svima traktura su mehaničke, a zračnice s registarskim kancelama i s čunjićima, a kao i ostale orgulje proizašle iz ove gradionice koje se nalaze na pod-

ručju Hrvatske, sagrađene su po principu kombiniranih registara. Redovito ih je održavala križevačka gradionica orgulja *Josip Erhartić i sin*. Sinagogalne orgulje su prema usmenoj predaji 1942. godine kao dio inventara križevačke sinagoge, premještene u današnju katedralu sv. Križa u Križevcima (gdje se i danas nalaze), dok su dotadašnje orgulje iz Sv. Križa tada premještene u crkvu BDM Žalosne u Križevcima. Tamo ih je premjestio križevački orguljar *Viktor Erhartić*. Prema zapisima župnog arhiva iz župne crkve sv. Anje u Križevcima, ispravnije bi bilo navesti da su orgulje tamo premještene između 1942. i 1947. godine. Orgulje nisu pregrađivane te su zadržale svoje izvorno stanje. Orgulje u sinagogi, bila su smještene na zapadnoj strani. Nije poznata jesu li i gradsku orguljati svitali u sinagogi, a kasnije je, prema usmenoj predaji *Renée Weisz-Maleček*, orgulje svitala *Oiga Buchsbaum*, kći kantora.

Dispozicija orgulja

Manual C-F

Principal B, Bourdon B', Salicional B', Organ 4', Mixer 2²'

Pedal C-d'

Subbass 16'

Spojivi: Man-ped

Kalotčni Forte

Pomogala Calcantiment

Telegraph-Adresse
Orgelfabrik Jägerndorf.

Postamt-Nr. 2920.
Sine Curia bei der
Befreiung-Bank.

Herrn *Jacob Proyer Sohn*

Thiersee

*In Würde diese werthen & Rechts an-
sehen mit gleichem Bed. andern
Orgel-Gesellsch. zu versenden und gelte
die sich auftragend fremd anzufordern. &
andere Orgeln nur auf dem bestellten Weg
versenden. - Begleiten können.*

*Bei den Orgeln und Bestandtheile gehen
wir zu halt im Original. In diesem System
stetig aufpassen und die auf auf feinen Riffen
für werden hat ab gelängen ist, passiverweise.
für Vermeidung von Unannehmlichkeiten zu beider
Unannehmlichkeiten können beiderweise mit sehr
gedult werden, selbst nichtvermeidliche sind es
jedoch sein möge. Bei den Orgeln kann es
zu kommen. Dieser Betrag ist aber die Orgel*

4951 1891-92

Dopis častka nythe
Gehrüder Rieger iz
1895 godino, koja
je uradila orgulje za
sinagogu u Krušovama
Ipreuzeto iz Rensko
W. 22 Motički Židovi u
Krušovima,
str 58]

LITERATURA

- ♦ **BEDENKO** Vladimir, *Križevci – razvoj grada, Glasnik arhitektonskog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb, 1975.
- ♦ **BEDENKO** Vladimir, *Urbanistički razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća u: DOMIJAN Žarko, Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci, grad i okolica, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1994.*
- ♦ **BREYER** Mirko, *Marko Breyer 1838–1908*, Zagreb, 1908.
- ♦ **BOGDANOVIĆ** Tomislav, *Križevački obrt, trgovina i mornice od 1880. godine do kraja Prvog svjetskog rata, Čns, vol. 13, Križevci, 2011.*
- ♦ **BUDAK** Neven, *Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća u: DOMIJAN Žarko, Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci, grad i okolica, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1994.*
- ♦ **DEŽELIĆ** Gyula Stjepan, *Židovi u Hrvatskoj, Dragoljub ili Uprnik i alendar, Zagreb, 1905.*
- ♦ **DIAMANT** Gyula/Julije, *A zsidók története Horvátországban az egyenjogúságig, Budapest, 1912.*
- ♦ **DOBROVŠAK** Ilijana, *Emanipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću, Radovi zavoda za hrvatsku povijest vol 37., Zagreb, 2005.*
- ♦ **DOBROVŠAK** Ilijana, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783–1873), doktorska disertacija, Zagreb, 2007.*
- ♦ **DOBROVŠAK** Ilijana, *Židovi u hrvatskim zemljama 1848 / 1849, Radovi zavoda HP 30, Zagreb, 1997.*
- ♦ **DOBROVŠAK** Ilijana, *Povijest nacionalnih vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine, Hrvati i manjine u Hrvatskoj, moderni identiteti, Zbornik radova, četviti hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Zagreb, 2014.*
- ♦ **DOBROVŠAK** Ilijana, *Put do sinagoge Slavonija, Baranja i Srijem, vrata europske civilizacije Zagreb, 2009, 417–423.*
- ♦ **DOMIJAN** Žarko, *Profana arhitektura u: DOMIJAN Žarko, Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci, grad i okolica, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1994.*
Do stoljeća povijest i kultura Židova u Hrvatskoj i Zagrebu, Zbornik radova, Zagreb, 1998.

- ◆ FREJDENBERG Marien, *Židovi na Balkanu na istetu srednjog vijeka*, Zagreb, 2000.
- ◆ GROSS Mirjana / SZABO Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19 stoljeća*, Zagreb, 1992.
- ◆ GROSS Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske-Neopapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Globus Zagreb, 1985.
- ◆ GROSS Mirjana, *Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19 stoljeću*, *Gardogan*, 23-24. siječanj-travanj, Zagreb, 1987.
- ◆ KARAC Željko, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, Zagreb, 2000.
- ◆ KOSIER Ijubomir, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije, II. Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd-Zagreb, 1930.
- ◆ KOŠ Julija, *Alel bei zidovstva*, Zagreb, 1999.
- ◆ LASZIO Ernő, *Hungarian Jewry. Settlement and Demography 1735-38 to 1910.*, *Hungarian-Jewish Studies*, New York 1966.
- ◆ MARUŠEVSKI Olga, *Križevci u 19 stoljeću*, u: DOMJAN Željko, *Umjetnička topografija Hrvatske. Križevci, grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1994.
- ◆ MILOSAVJEVIĆ Rade, *Leksikon Križevčana*, Povijesno društvo Koprivnica, Križevci, 1988.
- ◆ MILOSAVJEVIĆ Rade, *Letopis križevačkih Jevreja, Jevrejski almanah 1971-1996*, Savez jevrejskih opština, Beograd, 2000.
- ◆ PEKLIĆ Ivan, *Crte iz povijesti Židova*, *Cns*, vol. 5, Križevci, 2005.
- ◆ SCHWARZ Gavro, *Prilozi k povijesti Židova u XVIII stoljeću*, *Vjesnik Kraljevskog Hrvatskog, Slavanskog i Dalmatinskog zemaljskog arhiva*, vol. 3, Zagreb, 1901.
- ◆ SCHWARZ Gavro, *Prilozi k povijesti Židova II*, *Vjesnik Kraljevskog Hrvatskog, Slavanskog i Dalmatinskog zemaljskog arhiva*, vol. 4, Zagreb, 1902.
- ◆ SCHWARZ Gavro, *Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj iz starina zagrebačke općine (1806-1845)*, *Vjesnik Kraljevskog Hrvatskog, Slavanskog i Dalmatinskog zemaljskog arhiva*, vol. 5, Zagreb, 1903.
- ◆ SCHWARZ Gavro, *Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj*

- ◆ SZABO Agneza, *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851-1910*, *Naše teme*, 33, (7-8), Zagreb, 1989
- ◆ ŠVOB Melita, *Židovi u Hrvatskoj židovske zajednice I*, dugo nadopunjeno izdanje, Zagreb, 2004
- ◆ ŠVOB Melita, *Židovi u Hrvatskoj židovske zajednice, II*, Zagreb, 2004
- ◆ ŠVOB Melita, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb, 2010.
- ◆ *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe, Zagreb, 1988
- ◆ WEISZ-MAIEČEK Renée, *Sjećanje na križevačku sinagogu*, *Ha-kol*, Zagreb, 2007.
- ◆ WEISZ-MAIEČEK Renée, *Židovi u Križevcima*, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 2012.
- ◆ *ŽIDOV I NA TLU JUGOSLAVIJE*, Katalog izložbe, Zagreb, 1988

